ACADEMIA DE ŞTIINŢE SOCIALE ŞI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

2

TOMUL 34
APRILIE — IUNIE
1983

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

ACADEMIA DE ŞTIINŢE SOCIALE ŞI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE

În ţară, revista se poate procura prin poştă, numai pe bază de abonament. Preţul unui abonament anual este de 140 lei.

Comenzile şi abonamentele din străinătate se primesc la ILEXIM, departamentul import-export presă, P.O. Box 136—137, telex 11 226, Bucureşti, 70 116, str. 13 Decembrie 3, România, sau la reprezentanţii săi în străinătate.

Manuscrisele, cărţile şi revistele pentru schimb, precum şi orice corespondenţă se vor trimite Colegiului de redacţie pe adresa: 71 119, str. I. C. Frimu 11, Bucureşti.

Apare de 4 ori pe an.

STUDII ŞI CERCETĂRI
DE
ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

TOMUL 34 Nr. 2 aprilie — iunie 1983

S U M A R

STUDII

DISCUŢII

MATERIALE ŞI CERCETĂRI ARHEOLOGICE

NOTE ARHEOLOGICE

NECROLOG

RECENZII

ÉTUDES ET RECHERCHES D'HISTOIRE ANCIENNE ET D'ARCHÉOLOGIE

TOME 34 N° 2 avril — juin 1983

SOMMAIRE

UNELE CONSIDERAȚII PRIVIND CIVILIZAȚIA DIN BAZINUL CARPATIC ÎN CURSUL CELEI DE-A DOUA JUMĂTĂȚI A SECOLULUI AL IX-LEA ÎN LUMINA IZVOARELOR ARHEOLOGICE

DE

RADU R. HEITEL

În ultimele decenii ale secolului al IX-lea societățile din bazinul carpatic, în urma unor procese interne obiective și sub influențe directe provenite din lumea carolingiană și bizantină, în cadrul unor mici formațiuni social-politice de caracter statal, creaseră premisele necesare trecerii la orînduirea feudală propriu-zisă.

Acest proces a fost brusc întrerupt, suferind profunde modificări sau mutații, din momentul cînd, în anul 896, prin pasul *Verecke* triburile maghiare pătrund în această lume.

Această adevărată „societate în mers" *(Reisegesellschaft)* ce pare să fi fost în acea vreme uniunea triburilor de sub conducerea lui Almos și fiul lui, Arpad, uniune în care aproape sigur au intrat și clanuri de războinici „afiliate" maghiarilor de-a lungul spațiului nord-pontic, inițial, a avut un singur mare obiectiv : cucerirea unui spațiu care să ofere acestei societăți posibilitatea unei ravitalieri sigure și pe această cale constituirea unei baze de lansare a atacurilor pentru pradă sau obținerea de „tributuri", dirijate în special împotriva lumii occidentale. În special împotriva lumii occidentale intrucît în acea epocă anarhia feudală domina lumea germană a fostului imperiu carolingian și, totodată, abilitatea diplomației bizantine reușise să îndepărteze primejdia ce o reprezenta uniunea triburilor maghiare, uniune ce în anul 895 încercase deja rezistența porților imperiului.

Așadar, lumea din bazinul carpatic a avut atunci de-a face cu o societate a *cărei profesiune de bază a fost războiul.* Documentul, izvorul scris care reflectă în modul cel mai autentic acest adevăr a fost și rămîne textul acelui *P. dictus magister quondam regis Bele notarius* [1], cunoscut în general ca textul Notarului anonim al regelui Bela și din care pînă la noi nu au ajuns decît primele 57 de capitole.

Reinvocarea cronicii „Notarului anonim" se poate face azi din noi unghiuri de vedere și o nouă exegeză — de data aceasta și în lumina datelor arheologice — ar fi și este de dorit. Și aceasta dintr-un motiv de o importanță cu totul aparte.

---

[1] Referirile din text *apud*, G. Popa Lisseanu, *Faptele ungurilor de secretarul anonim al regelui Bela (Anonymi Bele regis notarii Gesta Hungarorum)*, in *Izvoarele istoriei românilor*, vol. I, București, 1934, și Emericus Szentpétery, *Anonymus Gesta Hungarorum*, în *Scriptores Rerum Hungaricarum*, I (Budapesta, 1937).

S C I V A. tomul 34, nr. 2, București, aprilie—iunie, 1983. p. 93—115

Dincolo de unele anacronisme, inadvertenţe sau — normale — lacune în informaţiile Notarului anonim, în linii mari, cercetarea arheologică a confirmat datele cronicii. În actualul context ne rezumăm doar să atragem atenţia asupra unui singur fapt. Prin descoperirea de către cercetarea arheologică a civilizaţiei lumii atacate la sfîrşitul sec. IX şi începuturile celui de-al X-lea de războinicii lui Arpad apar explicate şi dovedite, pe de o parte, scopul de ordin strategic *(în faza iniţială, atacarea lumii occidentale de pe o bază teritorială pe deplin asigurată din punct de vedere economic şi militar)*, iar pe de alta tacticile întrebuinţate pentru a atinge acest scop, tactici ce se reflectă în ordinea în care s-au succedat atacurile triburilor maghiare între anii 896—907, şi nu în ultimul rînd în unele iniţiative de ordin politic luate de Arpad sau — cu asentimentul lui — de unii conducători de trib, iniţiative care odată scopul atins nu s-au mai produs (ca, de pildă, după moartea lui Gelu, împăcarea cu autohtonii sau în cazul lui Menumorut o soluţie matrimonială).

★

Pînă acum, documentele arheologice scoase la suprafaţă şi care în mod sigur au putut fi atribuite lumii atacate de triburile maghiare la sfîrşitul sec. IX şi începuturile celui de al X-lea au dovedit, în special pentru a doua jumătate a sec. IX, o pregnantă influenţă de sorginte bizantină, fie directă fie indirectă, pe aproape întreg teritoriul ce va fi cucerit de uniunea tribală arpadiană. Aceste influenţe s-au interferat — reflectînd de fapt încercările Bizanţului de a stagna pătrunderile spre est ale carolingienilor — cu la fel de pregnantele influenţe provenite din lumea de cultură carolingiană, remarcabile încă de la începuturile sec. IX, imediat după distrugerea puterii avare.

De fapt — ca întotdeauna la începuturile evului mediu — activităţile politice, scopurile de ordin strategic ale acestor activităţi, fie bizantine fie carolingiene, au fost disimulate, uneori cu o deosebită abilitate, prin activitatea misionară-religioasă. Biserica „romană", ce se dorea *catolică* (universală), în încercările ei de a identifica noi căi de pătrundere spre est, dincolo de Elba şi dincolo de Dunărea mijlocie, a determinat o asociere ce va deveni clasică : spada şi crucea. Replica bizantină în epoca de care ne ocupăm a constituit-o celebra misiune methodiană care, începînd cu anul 863, a acţionat în Principatul Moravian.

După cum se ştie, activităţile acestei misiuni şi a discipolilor ei au determinat structurarea unei culturi ce, pe drept cuvînt, a fost definită drept de „caracter bizantino-slav", cultură care, atît în a doua jumătate a secolului al IX-lea [2], la începuturile ei, cît şi ulterior, în veacurile următoare, în cursul procesului de formare a suprastructurilor proprii statelor feudale din sud-estul şi estul Europei, a avut o contribuţie de o importanţă deosebită.

Revenind pentru un moment la „Notarul anonim" reamintim faptul că în faza iniţială a pătrunderilor triburilor maghiare în spaţiul dintre Tisa şi Dunăre teritoriile lui Salanus, Menumorut, Gelu şi Glad au consti-

---

[2] Cf. Răzvan Theodorescu, Cahiers de civilisation médievale, X^{e}—XIIe siècles, 4, 1972, p. 261—268 şi *passim*; Radu Heitel, Muzeul Naţional, 2, 1975, p. 350.

tuit principalele obiective tactice, atacarea la un moment dat, în paralel, a Principatului Moravian constituind de fapt preludiul celei de-a doua și ultime faze. În consecință datele pe care le avem asupra civilizației societăților de pe teritoriul României ne vor interesa în primul rînd.

În linii mari „ducatul" lui Gelu, din punct de vedere teritorial, apare circumscris de seria marilor fortificații de tip *Burgwall*, în raport cu cele ce știm din întreg teritoriul României, caracteristice în primul rînd nord-vestului transilvan. Preluarea de către lumea autohtonă a acestui tip de fortificație — întotdeauna construit din pămînt și lemn — pare să constituie rezultatul acceptării de către lumea autohtonă nord-transilvăneană a unor influențe provenite din lumea moraviană, influențe precedate de pătrunderea încă de la începuturile secolului al IX-lea, în arealul nord-vestic (cunoscutele descoperiri de la Nușfalău, Someșeni, Apahida ș.a.) [3], a unor triburi slave occidentale. Aceste influențe par să fi determinat și apariția unor particularități locale, de fapt crearea unui facies cultural propriu societății autohtone din această parte a țării.

În principal, pînă acum — după autorii cercetărilor efectuate în această zonă [4] putem considera drept cele mai importante fortificații acelea de la Morești (?), Dăbîca, Sirioara, Moldovenești (dacă într-adevăr se confirmă o fază inițială din sec. IX !), Cuzdrioara, Dedrad, Chinari, Cluj-Mănăștur și Moigrad, ultima în zona de supraveghere a „Porților Meseșului" (de care, foarte probabil, pe acest aliniament se mai leagă și alte fortificații).

De la prima vedere dispoziția lor geografică indică apărarea grînarului din bazinul Someșurilor și a arterei salifere (pe direcția Cojocna — Sic — Ocna Dejului — Nireș) în ultimă analiză baza economică a voievodatului, și totodată relevă poziția centrală — sugerînd astfel și importanța lor — a cetăților de la Dăbîca și Cluj-Mănăștur.

Totuși, deocamdată, un prim semn de întrebare ridică integrarea de către autorii cercetărilor, în seria cetăților marcînd sistemul de apărare al voievodatului, a cetăților de la Morești și Moldovenești.

Integrate în structura sistemului defensiv al voievodatului din a doua jumătate a sec. IX ridică imediat o problemă de natură istorică. Acolo unde au fost situate, împotriva cui au fost construite? În acea epocă — și vom vedea de ce atunci cînd vom discuta arheologia sudului transilvan — un atac dinspre sud sau sud-est ni se pare exclus. În al doilea rînd, ținînd totuși cont de principalele date arheologice publicate de autorul cercetărilor [5], datarea lor în această a doua jumătate a sec. IX apare acum forțată. În actualul context (dincolo de cele precizate în nota 5),

---

3 În acest sens, cf. Maria Comșa, Crisia, 3, 1974, p. 70 sq.; vezi și M. Rusu, Apulum, 9, 1971, p. 722 și passim.

4 Cf. Mircea Rusu, în *Relations between the autochtonous population and the migratory populations on the territory of Romania*, București, 1975, p. 204 (pentru Morești semnul de întrebare ne aparține); pentru Cluj-Mănăștur, cf. P. Jambor, St. Matei, AIIA Cluj-Napoca, 18, 1975, p. 291—296.

5 Cf. Kurt Horedt, Dacia, N.S., 1, 1957; idem, în *Contribuții la istoria Transilvaniei, sec. IV—XIII*, București, 1958; la p. 141 autorul precizează: „Datarea valului rezultă din fragmentele ceramice aparținînd secolelor XI—XII *incluse în umplutura lui* ..." (s.n.). În consecință valul de la Moldovenești se va putea data în sec. IX numai în cazul cînd K. Horedt a greșit datarea ceramicii. În ceea ce privește problema fortificațiilor de la Morești numai o

preferăm să nu mai insistăm asupra acestei probleme — care oricum ar rămîne deschisă — considerînd acum şi aici mai util să rezumăm datele mai sigure ce le avem la îndemînă privind cetatea cea mai insistent cercetată dintre cele atribuite voievodatului, cetatea de la Dăbîca. Aceasta şi întrucît, situată în centrul puterii voievodatului, cetatea de la Dăbica, oricum şi oricînd, va putea constitui o bază de referinţe pentru înţelegerea structurilor celorlalte cetăţi din voievodatul lui Gelu [5a].

În cursul sec. IX — se susţine — înălţimea de la Dăbîca a fost fortificată prin trei valuri.

De fapt este vorba de un platou ce prezintă un plan triunghiular, platou ce a fost fortificat prin valuri de pămînt dispuse succesiv spre vîrful triunghiului (cercetările stabilind două faze de construcţie) delimitînd astfel o serie de incinte numerotate de la I la IV, numerotate în funcţie însă şi de o altă împărţire a platoului în urma unor lucrări de fortificare ulterioare sec. IX. Ca atare, în legătură cu fortificaţiile din sec. IX stau numai incintele I, III şi IV [6].

Din capul locului trebuie precizat că, în mod sigur, o a doua fază de fortificare s-a constatat numai la incinta I. În prima fază valul care a delimitat-o a fost ridicat la 50 m de vîrful triunghiului şi construit astfel : după ridicarea unui gard format din stîlpi groşi de pînă la 40 cm, legaţi prin bîrne şi împletituri de nuiele, în spatele gardului s-a aşezat pămînt în straturi bătute. Valul a avut o lăţime, în medie, de 5 m, înălţimea sa originară rămînînd însă sub semnul întrebării deoarece actualmente el nu se mai ridică decît pînă la un metru şi jumătate. Pe lîngă faţa interioară a valului — se pare întărită cu glii de iarbă — a fost descoperit şi un drum de strajă construit din pămînt—foarte probabil şi acesta bătut — peste care s-au instalat pari şi loazbe. Înălţimea drumului de strajă a fost de 0,80 m, iar lăţimea de 2 m. În faţa valului a fost descoperită o bermă lată de 1,25 m, după care urma un şanţ de apărare, şanţ care, faţă de nivelul antic, se adîncea pînă la 1,30 m.

Valul care a delimitat incinta III a fost ridicat la cca 170 m de incinta I şi a avut o lăţime, în medie, de 8 m. Acest val, la fel din pămînt depus în straturi, a fost şi el sprijinit la exterior de un gard construit în acelaşi mod ca şi gardul valului incintei I. În faţa lui a apărut o bermă lată de 2,5 m, iar în faţa bermei un şanţ de apărare avînd la gură o lăţime în medie de 5 m, iar la bază (probabil la nivelul talvegului) o lăţime de 2 m.

În legătură cu valul incintei a III-a ni se precizează un fapt ce prezintă o importanţă aparte: „puţinele fragmente ceramice descoperite pe bermă sau pe pămîntul de umplutură a şanţului de apărare *sînt identice şi deci contemporane cu cele găsite în aşezarea situată între incintele III şi IV*" (s.n.), or, după cum apar lucrurile şi ne sint redate, fragmentele ceramice la care se referă autorii par să aparţină unor bordeie datate în sec. IX şi dacă, între altele, ţinem cont şi de concluzia ultimă a autorilor, de fapt, sînt databile, cel mai tîrziu, pînă la începuturile sec. X.

---

cercetare pe baza metodei stratigrafice ar putea conduce la redactarea celor trei valuri din sec. VI în cel de-al IX-lea şi, eventual, infirma datarea valurilor din punctul „la cetate" în sec. XI. Deocamdată însă includerea fortificaţiilor de la Moreşti şi Moldoveneşti în sistemul defensiv al voievodatului lui Gelu apare ca prematură.

[5a] St. Pascu, M. Rusu şi colaboratorii, ActaMN, 5, 1968.

[6] *Ibidem*, p. 158—160.

În sfîrșit valul ce a delimitat incinta a IV-a — considerat, în ciuda lipsei unor elemente sigure de datare și în ciuda unor analogii cu valul din a doua fază de fortificare a incintei I, ca aparținînd fazei inițiale a fortificării înălțimii de la Dăbîca — a fost plasat la cca 370 m de incinta a III-a. El a fost ridicat din straturi de pămînt, fără a mai fi sprijinit de garduri, ajungînd astfel a avea la bază o lățime, în medie, de 10 m, între val și șanțul de apărare (cu o deschidere de 7 m) nemaiexistînd obișnuita bermă.

În ceea ce privește construcția valului considerat de cercetătorii locurilor drept o a doua fază a fortificației incintei I am remarca următoarele : în această a doua fază se sapă un nou șanț de apărare care secționează pe primul și ajunge pînă la o adîncime de 3,25 m. Pămîntul scos a fost instalat peste nucleul inițial, desființînd astfel berma și desigur cel puțin o parte din drumul de strajă. După calculele cercetătorilor lui, acest nou val ajunge să aibă o lățime de aproape 10 m. Ca și primul val este și el mărginit de un drum de strajă de data aceasta însă pavat cu lespezi de piatră extrase din stîncă.

În finalul acestei părți, privind numai fortificațiile de la Dăbîca databile în sec. IX am mai remarca, odată cu cercetătorii cetății, faptul că valurile nu au fost ridicate pe toate laturile platoului ci numai l-au cezurat de la vîrf spre bază formînd astfel cele trei incinte deschise. Totuși ni se mai precizează însă și faptul că, pe marginile platoului, aparținînd și ele primei etape de fortificare, au existat și „garduri din stîlpi masivi”[7].

În ceea ce privește datarea primei etape de fortificare în cursul celei de a doua jumătăți a sec. IX — începuturile sec. X constituind un asigurat *terminus ad quem* —, după opinia noastră, dincolo de unele ezitări ale cercetătorilor ei[8], apare ca sigură. În sprijinul acestei afirmații sînt însă de invocat și alte descoperiri.

În incinte, la nivelurile diferitelor etape au fost cercetate semibordeie, avînd cuptoare de tip „pietrar”, sau locuințe de suprafață. În general, în cadrul voievodatului — ca și la Dăbîca — se semnalează descoperiri consistente de ceramică, uneori — se susține — lucrată la roată rapidă. La Dăbîca — fapt cu totul ieșit din comun — autorii susțin și descoperirea unor fragmente de vase smălțuite, bizantine, databile în sec. IX[9]. Într-una din incinte se semnalează și descoperirea unui atelier de fierărie, iar într-o locuință de suprafață a unor pinteni carolingieni placați cu foițe de aur[10]. În legătură cu pintenii databili în sec. IX, Mircea Rusu precizează că avem de-a face, pe de o parte, cu un tip foarte rar întîlnit (avînd spinul din două conuri suprapuse), iar pe de alta cu un tip binecunoscut (spinul lung, cilindric), tip — după cum remarcă și M. Rusu — ce-l vom mai întîlni și în alte părți din Transilvania[11]. Tot la Dăbîca s-a mai descoperit și garda unei spade care — după M. Rusu — trebuie să fi aparținut unei spade caracteristice sec. IX (de tip x — Petersen) și — după cum se susține aparținînd aceleiași epoci — piese

---

[7] *Ibidem*, p. 159.
[8] *Ibidem*, p. 106 sq.
[9] *Ibidem*, p. 172 și nota 41.
[10] *Ibidem*, p. 177 sq.
[11] *Ibidem*, p. 177 sq.

de podoabă de tip *Drassburg* (Darufalva), la care, eventual, s-ar putea adăuga un pandantiv de bronz (semilună) şi o „cruce bizantină" [12]. O problemă — pentru istoria epocii de o deosebită importanţă —, ce va rămîne însă în continuare deschisă, este aceea a organizării de ordin ecleziastic a voievodatului lui Gelu. Pînă acum, la Dăbîca — şi nici în alt loc — nu apare ca dovedită existenţa unui monument ecleziastic care să corespundă fortificaţiilor din sec. IX [13] cu toate că sînt suficiente motive să se creadă că cel puţin populaţia autohtonă era creştină.

O situaţie într-un anumit sens similară este de observat şi în spaţiul geo-politic al voievodatului condus de Menumorut.

Fortificaţii de tip *Burgwall*, dată fiind ambianţa istorică (între altele şi aici sînt de înregistrat la cumpăna secolelor VIII—IX prezenţe slave, occidentale), ar fi trebuit să apară dar, cu excepţia Bihariei (ce pare însă să aibă un plan de origine sudică) [14] şi Sînt Andrei, fortificaţii de acest tip, propriu-zise, nu s-au semnalat încă. Şi, mai departe, în aceeaşi direcţie de gîndire, remarcăm şi faptul că arheologia acestui spaţiu ne rămine încă datoare cu identificarea monumentului ecleziastic al voievodatului, monument a cărui existenţă — date fiind declaratele legături cu Bizanţul — trebuie postulată [15]. În schimb, pe lîngă apariţia unor elemente provenite din ambianţe culturale carolingiene (piesele de tip Köttlach de la Sălacea) [16], este de remarcat apariţia — fapt deosebit de important —, în mod separat de ceramica unor grupuri de populaţie alogenă, a unei ceramici caracteristice populaţiei autohtone [17].

La prima vedere — dar vom vedea că numai la prima vedere — situaţia din arealul voievodatului „ducelui" Glad pare a fi asemănătoare cu aceea amintită în legătură cu voievodatele lui Menumorut şi Gelu. Aceasta datorită, pe de o parte, arhicunoscutelor date de ordin istoric (după acelaşi „Notar anonim"), iar pe de alta, lipsei unor studii arheologice prin care descoperirile efectuate pînă acum să poată fi în mod circumstanţiat şi autentic integrate orizonturilor culturale cărora le-au aparţinut şi dincolo de care procesul istoric ce le-a determinat apariţia să poată fi judecat într-un mod ferit de erori grave [18].

În general, în aşezările cercetate pe cale arheologică apare clară — în ambianţa culturală şi în mediul populaţiei autohtone — existenţa, în virtutea unui fenomen de simbioză, a unor grupuri slave, purtătoare ale unei ceramici specifice. Această ceramică am putea-o defini drept de tip Zalavár — Pokaszepetk şi, în general, în funcţie de analogii ea ar putea fi datată atît în prima jumătate a sec. IX (Pokaszepetk), cît şi în a doua

[12] *Ibidem*, p. 176—179.

[13] *Ibidem*, p. 170.

[14] Cf. Sever Dumitrescu şi Liviu Borcea, Crisia, 3, 1974, p. 61 şi 63 sq.

[15] Cf. Gervers-Molnár Vera, Cahiers d'histoire de l'art, 4, 1972, p. 56; unde un monument de tipul *rotondei* (toponimul *Kerekegyháza* este edificator), azi dispărut, este localizat la vest de Oradea lîngă Crişul Alb; vezi la p. 81, nota 246, bibliografia.

[16] Cf. N. Chidioşan, SCIV, 1969, 20, 4, p. 611—615.

[17] Pentru ceramica locală, cf., Sever Dumitraşcu, Crisia, 6, 1978, p. 82—83, unde se precizează şi lipsa ceramicii cu decor lustruit; N. Chidioşan, *op. cit.*, p. 614.

[18] În această direcţie un început încurajator il datorăm colegului Ilie Uzum (Reşiţa); vezi, de pildă, Banatica, 4, 1977, p. 215—222; idem, Banatica, 5, 1979, p. 215—224; idem, Crisia, 3, 1974, p. 39—42 ş.a.

jumătate a sec. IX (Zalavár)[19]. În replică, populaţia autohtonă din această zonă apare reprezentată prin vasele decorate cu striuri dese (ceramică de tip Dridu), calitativ evident superioare celor slave şi prin conservatoarea predilecţie pentru podoabele de origine bizantină [20]. În unele aşezări autohtone s-a remarcat şi prelucrarea minereului de fier. În acest context însă ar fi de precizat şi faptul că — la fel ca pe teritoriile voievodatelor lui Gelu şi Menumorut — arheologii au identificat şi aici unele iradieri din lumea carolingiană de sesizat, de pildă, prin monedele france din tezaurul de la Jamul Mare (monede de la Ludovic al III-lea — an 882 — şi Carloman — an 884), punct aflat nu departe de Deta, unde a apărut şi o piesă de tip Köttlach, similară cu piesele aparţinînd aceleiaşi culturi descoperite la Sălacea (vezi mai sus) [21].

Semnificativ pentru înţelegerea orientărilor de ordin cultural-politic ale populaţiei autohtone din voievodatul lui Glad, între altele, este şi faptul că pe teritoriul lui nu vom întîlni marile cetăţi de pămînt caracteristice unor anumite grupuri slave sau constituind rezultatele unor influenţe slave, ci doar anumite fortificaţii de refugiu, relativ de mici dimensiuni, construite, într-o tehnică ce respecta un anumit sistem de construcţie, în lumea bizantină de veche tradiţie. Un exemplu edificator îl constituie fortificaţia de refugiu de la Vladimirescu (Arad), fortificaţie ce suprapune o aşezare databilă în prima jumătate a sec. IX (locuinţe de tip Dridu—Alba-Iulia, ceramică de uz comun caracteristică culturii Dridu în asociere cu ceramică de tip Pokaszepetk), fortificaţia ca atare fiind foarte probabil construită în cursul ultimei treimi a sec. IX [22]. Edificată lîngă un braţ al Mureşului — în faza iniţială — ea se compunea dintr-un şanţ şi val de pămînt, valul propriu-zis fiind înălţat peste un grătar format din loazbe de lemn arse, intenţionat, pe loc *(Pfahlrost)*, tehnică ale cărei origini sînt de căutat în antichitatea clasică. După cum era de aşteptat, la începuturile sec. X, această fortificaţie a fost dezafectată [23]. Este însă de insistat asupra faptului că fortificaţia de la Vladimirescu nu prezintă — dincolo de unele de ordin principial — nici o analogie cu marile cetăţi transilvane şi nici cu acelea de cîmpie, slave (cu pămînt între garduri), cum a fost, de pildă, fortificaţia de la Zalavár, găsindu-şi în schimb — se pare — unele analogii de ordin tehnic în fortificaţii similare cercetate în zona de nord a Moldovei [24].

În legătură cu suprastructura voievodatului ducelui Glad, problema organizării ecleziastice prezintă însă un caracter şi o importanţă aparte.

---

[19] Cercetări personale; vezi şi Mircea Barbu, Mircea Zdroba, Ziridava, 9, 1978; idem, Ziridava, 10, 1979, vase aparţinînd culturii de tip Dridu (cf. p. 184, fotografie; se pare, este cel desenat pe pl. I, 1; un fragment pe pl. I, 2; cu siguranţă databile în sec. IX şi nu „Bratei 2"); pentru comparaţiile cu zona transdanubiană, cf. Agnes Cs. Sós, *Die Slawische Bevölkerung West Ungarns im 9. Jahrhundert*, München, 1973, p. 84—92 şi passim şi pl. 22, 23 şi 24 şi passim.

[20] *Supra*, ceramică Dridu; în sensul dat vezi şi lucrările citate în nota 18.

[21] Pentru Jamul Mare, Archaeologiai közlemények, 2, 1961, p. 308; pentru Deva, J. Hampel, Alterthümer, II, p. 527—531, şi, III, p. 370.

[22] Supra. nota 19, pentru săpăturile efectuate la fortificaţia de la Vladimirescu — Arad; datarea în ultima treime este propusă de noi.

[23] Mircea Barbu, Mircea Zdroba, Ziridava, 10, 1979.

[24] Pentru Zalavár, cf. Ágnes Cs. Sós, *op. cit.* p. 112 şi fig. 32; pentru Moldova, informaţii I. Mitrea, căruia îi mulţumim şi pe această cale; pentru Moldova, vezi şi Dan Gh. Teodor. Hierasus, 1, 1979 (Botoşani 1980).

Istoria acestui voievodat se consumă tocmai în perioada de maximă activitate a misiunii methodiene — după anul 863 — şi tocmai în epoca creştinării „de sus în jos”, a slavo-bulgarilor din sudul Dunării. După anul 885, anul cînd misionarii bizantini au fost siliţi să părăsească Moravia, cînd conflictele dintre carolingieni (Arnulf de Carintia) şi moravieni (Svatopluk) devin acute — este de presupus —, teritoriul numitului voievodat trebuie să fi devenit unul din locurile de refugiu al discipolilor lui Constantin şi Methodiu. Acest fapt ar veni să explice apariţia pe teritoriul lui a primelor monumente ecleziastice de sorginte bizantină şi totodată de ce între aceste monumente este amintit momentul ecleziastic de tipul rotondei, tip de monument a cărui axiologie, din punct de vedere istoric, prezintă o importanţă cu totul deosebită. Afirmaţia se bazează pe existenţa unor toponime ce-au indicat clar prezenţa unor monumente sau complexe monastice ale căror începuturi par să se situeze tocmai în această perioadă a istoriei voievodatului dar, desigur, numai o atentă cercetare arheologică va putea rezolva problema identificării şi datării lor precise [25]. Trebuie, însă, acum şi aici, să mai enunţăm o problemă pe care o ridică cercetările în direcţia precizată imediat mai sus. Există posibilitatea ca mult discutatul şi în aceeaşi măsură necunoscutul complex monastic bizantin de la Cenad (*Morisena*), considerat pînă acum numai în legătură directă cu istoria voievodatului lui Ahtum de la sfîrşitul sec. X, să-şi găsească începuturile în perioada voievodatului lui Glad. Această ipoteză de lucru trebuie formulată întrucît în baptisteriul identificat la Cenad în secolul trecut (pe un plan al cetăţii Cenadului din sec. XVI apare însă şi o rotondă!) s-ar putea să avem de-a face cu un monument paleocreştin reactivat în a doua jumătate a sec. IX, în consecinţa aceloraşi activităţi misionare deja amintite. La situaţia dată se mai adaugă şi faptul că avem serioase motive să credem că, în cursul aşa-ziselor „săpături arheologice” efectuate în secolul trecut, în aria monumentului au apărut şi cîteva morminte de războinici maghiari, cu inventare caracteristice începuturilor sec. X, ceea ce, în contextul actual, ne scuteşte de alte comentarii [26].

Opţiunea noastră pentru această ipoteză de lucru nu a fost însă determinată numai de situaţia expusă, ci, totodată, de două observaţii formulate de cercetătorii locurilor, observaţii ce ne îngăduie astăzi deschiderea unor noi perspective judecăţii şi înţelegerii întregului proces. Şi cînd ne referim la înţelegerea întregului proces nu ne gîndim numai la Banatul ducelui Glad, ci şi la ceea ce s-a petrecut în sudul Transilvaniei, îndeosebi în arealul bazinului mijlociu al Mureşului, unde, sub un „duce” anonim — dar în condiţii istorice, în raport cu acelea ce influenţau soarta voievodatului bănăţean, cu mult mai favorabile — se organizau bazele unei mici formaţiuni statale, ca să parafrazăm cronicile, *ad Blachis sine Sclavis*.

[25] Cf. Dávid Katalin, Cahiers d'histoire de l'art, 5, 1974 (Topografia artistică a comitatului Cenad în perioada arpadiană), în special, p. 17, nota 33: Györy Mátyás, Magyar Nyeli, 2, 1946 (apariţia bisericii răsăritene în zona Timiş), p. 44—49; Radu Heitel, Îndrumătorul Pastoral, 3, 1979, p. 110–112.

[26] Cf. Henszlmann Imre, Archaeologiai Közlemények, 8, 1870, 1, p. 3 sq.

S-a observat la Cenad [27] că, în structurile monumentelor existente sau atunci descoperite, există o mare cantitate de material litic şi ceramic roman (existenţa unui fost castru fiind aproape sigură) şi că în ultimă analiză planul (dat drept rectangular) şi dispoziţiile interne ale baptisteriului îşi găsesc unele analogii în baptisteriile de epocă paleocreştină, ceea ce a revenit a spune că de fapt am avea de-a face cu o „reactivare" a monumentului sub Achtum (creştinat însă la Vidin !?) şi, în prima jumătate a sec. XI, sub, ulterior, sanctificatul episcop Gerardus de Sagredo, o trecere a lui sub autoritatea „bisericii romane".

În ceea ce ne priveşte însă, dacă avem de-a face cu o „reactivare", am inclina — repetăm — să o vedem petrecîndu-se în cursul ultimelor decenii ale sec. IX şi nu la sfîrşitul sec. X. Aceasta, date fiind condiţiile istorice (creştinarea în rit bizantin a slavo-bulgarilor şi retragerea misionarilor methodieni din Moravia), şi, nu în ultimul rînd, date fiind analogiile de situaţie cu centre unde în antichitatea tîrzie romană a existat o viaţă activă, o organizare religioasă deja consacrată, cum, de pildă, a fost sesizată la *Pécs* (R. P. Ungară) sau — într-un anumit sens — la Alba-Iulia, vechiul *Apulum* roman [28]. Acum, însă, în a doua jumătate a sec. IX, în procesul activităţilor misionare — după cum am lăsat deja să se înţeleagă —, reapare un vechi tip de monument ecleziastic, căruia, odată cu secolul al IX-lea, i se acordă semnificaţii cu totul noi. Este vorba de monumentul ecleziastic de tipul rotondei, acea „*Rotunda ecclesia*" ce de acum va apare mereu în anumite documente ale bisericii catolice, determinînd — fapt ce pentru actualele cercetări prezintă o importanţă deosebită — apariţia *toponimului* maghiar *Kerekegyház* (biserică rotundă) [29].

Rotunda Ecclesia, monumentul ecleziastic cu planul navei circular sau polilobat în interior (uneori cruciform), realizat, sub imperiul anumitor cerinţe de simbol, în diferite variante, din momentul cînd Carol cel Mare, în 804, la Aachen, a consacrat un monument de acest tip, a devenit — ceea ce a stat şi în intenţia ctitorului —, simbolul sacrosanct al puterii celor ce doreau să se creadă că autoritatea lor este sprijinită de cea divină şi totodată că unităţile politice ce le creeau stau sub acelaşi imperiu de voinţă. Trecînd peste natura celorlalte considerente, uneori deosebit de subtile — dealtfel nu o dată relevate de filozofia artei şi de istoria arhitecturii [30] — ce au determinat autoritatea laică feudală să aleagă tocmai acest plan şi formele lui de expresie arhitecturală pentru a constitui monumentul simbol al puterii lor, acum şi aici nu vom mai preciza în legătură cu acest tip de monument decît un singur fapt. Un singur fapt, dar important pentru înţelegerea fenomenului apariţiei lui, tocmai acum în sec. IX—X, în ambianţa civilizaţiilor din est-centrul şi sud-estul Europei [31].

---

[27] *Ibidem*: vezi şi Dávid Katalin, *op. cit.*, p. 63, nota 11.

[28] Ágnes Cs. Sós, *op. cit.*, p. 146 sq., şi fig. 43; Radu Heitel, RRHA, 12, 1975, în general.

[29] *Supra*, nota 25.

[30] Vezi, în general, excepţionala lucrare a lui Günther Bandmann, *Mittelalterliche Architektur als Bedeutungsträger*, Berlin, 1951; idem, Wallrach-Richartz. Jahrbuch, 19, 1957.

[31] În legătură şi în sensul dat, cf. V. Gerves-Molnár, *op. cit.*, în general; idem, în *Raports du IIIe Congrès international d'archéologie slave*, I, Bratislava, 1979, în general; (după părerea noastră însă cu datări prea tîrzii pentru unele rotonde de pe teritoriul pannonic).

În această epocă, rotondele, indiferent de diametrele navelor sau de simplitatea expresiilor arhitecturale, în esenţă, păstrează oriunde valorile lor de simboluri sacrosancte ale puterii politice, ale unităţii religioase de pe un teritoriu dat (unitate ce de fapt disimula pe cea — dorită — politică), aproape în aceeaşi măsură ca prototipul lor occidental, rotonda de la Aachen. Aşa se şi explică apariţia lor în Moravia (vezi mai jos) în momentul creării principatului, în Croaţia în momentul cînd se puneau bazele regatului şi aşa se şi explică reluarea acestui tip de monument de către arhitectura ecleziastică bizantină în spaţiul în care ea încerca să oprească presiunea bisericii „romane", mai adevărat, să oprească infiltrarea politică a occidentului spre răsărit. Şi, ca atare, aşa se explică apariţia lor pe teritoriul voievodatelor, româneşti.

Prima identificată a fost rotonda de la Alba Iulia, aflată pe teritoriul unui „ducat" descoperit de arheologie dar încă necunoscut istoriei. Acest „ducat", ce vine să se adauge celor cunoscute de notarul regelui Bela, îşi dovedeşte acum trecuta sa existenţă prin componentele unui facies cultural ce, dacă pe de o parte îşi demonstrează apartenenţa la cadrul general al culturii lumii autohtone nord-danubiene, de pe altă parte oferă o identitate individualizantă unui grup social, distinct, aparţinînd acestei lumi. Dar tocmai acest fapt, din punct de vedere arheologic incontestabil, din punct de vedere istoric ridică însă un mare semn de întrebare. Cum a fost posibilă ignorarea lui de către Anonimus? Problema merită un scurt excurs.

La prima vedere, cu datele pe care le avem acum la îndemînă, ignorarea lui de către Notarul anonim nu poate fi încă explicată. După părerea noastră însă, dacă am accepta drept premisă a unei judecăţi o ignorare intenţionată, atunci, poate, s-ar deschide calea spre o explicaţie. Şi se va deschide, poate, dacă nu vom ignora, noi, faptul că această parte a Transilvaniei intracarpatice a fost cucerită cu forţa de primul rege al Ungariei şi ca atare o relatare completă a istoriei ce a precedat acest eveniment (pentru că relatări evident incomplete sau sibilice găsim totuşi) ar fi putut aduce unele serioase prejudicii drepturilor revendicate de către coroana maghiară asupra acestui teritoriu, prejudicii chiar şi în contextul (sau tocmai din cauza) organizării feudale a regatului maghiar. Oricum, după opinia noastră, o astfel de ipoteză de lucru nu poate fi respinsă *de plano*.

Revenind asupra rotondei de la Alba Iulia — monument ce în condiţiile istorice de ordin general amintite mai sus nu poate să fi constituit produsul unui fenomen izolat — precizăm următoarele:

Rotonda de la Alba Iulia, în urma analizelor de natură arheologică efectuate de noi, a fost redatată — în funcţie şi de două ipoteze de lucru cu caracter istoric — ori în a doua jumătate a sec. IX (după cum am văzut mai de grabă după anul 885), ori după anul 948 în consecinţa activităţilor episcopului „Hyerotheos" [32]. În cazul cînd datarea ei în sec. IX se va confirma, din punct de vedere istoric acest lucru va însemna că ne vom afla în faţa celui mai vechi monument — cu caracter de simbol — aparţinînd uneia dintre primele formaţiuni social-politice de caracter statal-incipient, româneşti.

---

[32] R. Heitel, RRHA, 12, 1975.

Din unghiurile de vedere ale arheologiei și istoriei arhitecturii, rotonda de la Alba Iulia se integrează fenomenului răspîndirii acestui tip de monument în condițiile pătrunderii în cursul sec. IX, în bazinul carpatic, a influențelor culturale, atît de sorginte carolingiană, cît și bizantină. Acest fapt explică și de ce rotonda de la Alba Iulia, în structurile sale de ordin constructiv, reproduce cu o remarcabilă fidelitate, pe de o parte, planimetria absolut caracteristică acestor monumente în aria lor est-central europeană (nava circulară, de mici dimensiuni, cu absida altarului în formă de potcoavă), iar pe de alta, tradiția unor anumite tehnici constructive, tehnici care însă o situează în aria influențelor culturale bizantine, îndepărtînd astfel posibilitatea existenței în acea zonă și în acea epocă a unor meșteri veniți din aria unde influențele carolingiene se exercitau în mod direct (de pildă, Moravia).

Totuși, din lumea aflată sub dominația carolingiană, societatea sud-transilvăneană a sec. IX pare să fi recepționat unele influențe dar nu în mod direct, ci — eventual — prin grupurile de populație romanică aflate în arealul Dunării Mijlocii. Pentru a fi însă în măsură să discutăm și să înțelegem această problemă, a cărei formulare descoperirile arheologice din sudul Transilvaniei o cer de-acum cu acuitate, vom încerca să prezentăm, pe scurt, seria acestor descoperiri.

Din capul locului trebuie precizat un fapt plin de semnificații. Spre deosebire de faciesul cultural autohton nord-transilvan în cadrul culturii materiale a societății sud-transilvane — într-o cantitate remarcabilă, și din punct de vedere tehnic executată într-un mod ce dovedește peremptoriu perenitatea unor tradiții seculare ce vin din antichitatea clasică —, a fost identificată așa numita — la modul general — „ceramică cenușie decorată în tehnica lustrului". Totodată — ca și pentru voievodatul lui Glad sau pentru alte zone istorice ale țării —, trebuie remarcată și subliniată lipsa marilor fortificații de tip *Burgwall*. Faptul pare să-și găsească explicația în aproape totala lipsă în cursul sec. IX a unor influențe slave, directe.

În ceea ce privește ceramica cu decor lustruit, ea a apărut atît în așezări, cît și în necropole. (Trebuie precizat că — faptul prezintă și el o importanță aparte — prin ceramica lustruită nu se înțelege numai acea cenușie, ci și o serie întreagă de specii, ca, de pildă, specia castanie, roșie-portocalie, galben-portocalie ș.a.) Tipurile caracteristice sînt următoarele: vasul-borcan decorat pe corp cu linii dispuse în rețea, urciorul și amforidonul (derivat din tipurile amforelor antice). În general, acestea din urmă sînt lustruite pe tot corpul fără încercări de a se compune un anumit decor. Uneori însă — după cum s-a dovedit recent — decorul în rețea apare și pe amforidoane. Descoperiri la fel de recente (inedite) au arătat că unele amforidoane au fost decorate și cu benzi de culoare [33]. Ca și pe fondurile unor vase de uz comun, nu o dată pe fundurile vaselor cu decor lustruit apar „ștampile".

Tipul de locuință caracteristic așezărilor din sec. IX sud-transilvane este acel al locuinței săpată în pămînt pînă la maximum 1,20 m pe o

---

[33] Idem, RRHA, 9, 1972; unele informații și posibilitatea de a vedea o serie de materiale inedite mi-au fost oferite de colegii Gh. Anghel și H. Ciugudean cărora le mulțumesc și pe această cale.

suprafață, în medie, de 3 × 4 m. Ea avea pereții din lemn, lutuiți cu grijă, cu intrarea în trepte uneori protejată de un acoperiș), cuptoare (așa numitele „pietrare"), de obicei construite în colțul de nord-vest. Cîteodată în aceste locuințe, pe o latură, se află și un gen de laviță. Acoperișurile lor par, de cele mai multe ori, să fi fost din snopi de stuf, dispuse în două ape. Uneori, pe podelele din lut bătut ale acestor locuințe au fost plasate cărămizi sau țigle romane, într-un caz (Alba Iulia, cercetările noastre), ele au apărut și pe treptele de acces.

În cadrul așezărilor, locuințele de acest tip par să fi fost dispuse în șiruri, formînd astfel anumite grupe [34].

A devenit însă acum necesar să recunoaștem un fapt. Caracterul restrîns al cercetărilor efectuate pînă azi în Transilvania — cu foarte puține excepții — nu a permis încă cercetarea în mod complet a unor așezări de tipul celei identificate de noi la Alba Iulia, fapt ce împiedică acum structurarea unei viziuni complete asupra evoluției și gradului atins de civilizația autohtonă sud-transilvană în sec. IX, în spațiul intracarpatic. Dacă, totuși, ne gîndim, fie și numai la varietatea și finețea speciilor ceramicii lustruite descoperite în sudul Transilvaniei, cu toată siguranța fabricate în anumite centre de olărie locală, ne putem repede da seama de suma cunoștințelor de ordin tehnic pe care le-au avut olarii autohtoni, de puternica tradiție romană sub imperiul căreia au stat aceste cunoștințe, tradiții ușor de recunoscut atît în maniera în care acești olari au prelucrat pasta necesară confecționării unor astfel de vase, cît și în modul în care s-a procedat la arderea lor — evident — în cuptoare cu tiraj reglabil, lucru ce, dealtfel, a și determinat elaborarea unor specii atît de diferite. La acestea, dacă mai adăugăm și modul îngrijit în care și-au edificat locuințele, precum și unele descoperiri dovedind cunoașterea așa-numitelor arte minore — este drept, numeric, încă puține —, sîntem totuși de-acum în măsură a susține că această societate, prin valorile ei culturale, prin modul ei de viață — caracteristic unei populații sedentare — demonstrează în mod clar apartenența istoriei ei, a contribuției ei, la structurarea istoriei civilizației din bazinul carpatic în sec. IX și prin și dincolo de ea, calitatea ei de parte componentă a istoriei civilizației europene din sec. IX.

Această societate — dincolo de aparentul ei conservatorism — într-un anumit sens a constituit totuși o societate deschisă. Faptul se reflectă pe de o parte în cultura ei materială, iar pe de alta în caracterul inventarelor și în gama ritualurilor sepulcrale constatate pînă astăzi, în cadrul unor necropole descoperite mai demult sau recent, necropole ce în mod neîndoios aparțin așezărilor secolului al IX-lea sau sînt nu cu mult ulterioare acestora (așezările de care au aparținut urmînd a fi identificate).

Pînă astăzi, așezări de tipul celei de la Alba Iulia (cu analogii directe în așezarea eponimă a culturii Dridu), în bazinul mijlociu al Mureșului, înregistrăm la Cîlnic și Blandiana, iar în zona Oltului superior la Poian (II) și Cernat (I) [35]. Dintre acestea, singura așezare întărită pare să fi

---

[34] R. Heitel, *Raport general privind cercetările efectuate la Alba-Iulia* (*campaniile 1965 — 1977*), în curs de publicare.

[35] Pentru Blandiana, cf. Kurt Horedt, Dacia, N.S., 10, 1966; Cîlnic, cercetări personale. Pentru Poian II și Cernat I, cf. Székely Zoltán, Crisia, 3, 1974; pentru stațiunea eponimă, cf. Eugenia Zaharia, *Săpăturile de la Dridu*, București, 1967.

fost aceea de la Alba Iulia, întrucît, după datele obţinute pînă acum, aşezarea din sec. IX, ca şi altele anterioare ei, au profitat de prezenţa unui puternic val de pămînt roman, val pe care însă nu ştim încă dacă în sec. IX l-au şi refăcut [36].

Necropolele identificate în arealul aşezărilor din sec. IX aflate în bazinul mijlociu al Mureşului, pînă acum, constituie un grup de cimitire în care ritul înhumaţiei apare a fi exclusiv (este însă de aşteptat şi apariţia mormintelor de incineraţie) şi în care — dincolo de unele excepţii ce îşi vor găsi, desigur, explicaţia — orientarea mormintelor în funcţie de axul vest-est şi a variantelor lui apare drept dominantă. Această orientare, ritul ca atare, precum şi unele detalii de ritual determină marea majoritate a cercetărilor să considere populaţia ce îşi înhuma morţii în aceste necropole drept creştină. Desigur, în judecata acestor lucruri elementele invocate sînt şi vor rămîne esenţiale. Existenţa însă în cadrul acestor necropole a unor ritualuri ce nu ţin de ritul înhumaţiei creştine va trebui, totuşi, pînă la urmă, explicată. Fenomenul ca atare, deocamdată, şi-ar găsi o explicaţie, pe de o parte, prin persistenţa într-un grup sau altul a unor anumite practici ţinînd de magie, iar pe de alta prin evoluţia istorică a acestei societăţi în această epocă — în spaţiul pe care-l discutăm — societatea dominată de un evident sincretism religios. Şi, în judecata acestor lucruri, mai departe, nu trebuie uitat faptul că în această zonă, cu un misionarism propriu-zis, care ar fi fost, eventual, în măsură să clarifice lucrurile nu putem avea de-a face decît spre sfîrşitul sec. IX şi nu la începuturile lui.

Necropolele de înhumaţie databile în cursul sec. IX şi în prima jumătate a celui de-al X-lea, din bazinul mijlociu al Mureşului, sînt următoarele: cimitirele de la Blandiana (A şi B), din seria cimitirelor descoperite recent la Alba Iulia (1980—1982), Alba Iulia II şi III (după notaţia noastră), cimitirul de la Ciumbrud, un cimitir semnalat mai demult la Sebeş-Alba (în curs de a fi reindentificat), serie la care trebuie adăugat un cimitir a cărui întindere nu se cunoaşte, descoperit mai de mult la Ghirbom (Alba) [37].

În actualul context, pînă la publicarea descoperirilor efectuate recent şi necesara republicare a unora mai vechi, nu vom insista în mod special asupra ritualurilor constatate în aceste cimitire şi nici asupra inventarelor descoperite pînă acum. Menţionăm doar următoarele:

În cimitirele de la Blandiana (A) şi Alba Iulia (II), spre deosebire de cimitirele de la Ciumbrud, Blandiana (B) şi Alba Iulia (III), în inven-

---

[36] O fortificaţie de refugiu, a cărui datare însă nu se cunoaşte încă, a fost semnalată nu departe de aşezarea de la Blandiana, cf. K. Horedt, *op. cit.*, p. 262 sq. (vezi şi profilul, fig. 3). Asupra valului roman identificat de noi la Alba Iulia cercetările continuă.

[37] Cf. K. Horedt, *op. cit.*, unde se aminteşte şi Sebeş-Alba; principalele elemente de rit şi ritual constatate în necropolele II şi III de la Alba Iulia au fost raportate de M. Blăjan (Alba Iulia) în sesiunile de rapoarte de la Braşov (1981) şi Vaslui (1982); pentru Ghirbom, cf. Al. Aldea — E. Stoicovici — M. Blăjan, Apulum, 18, 1980, p. 151—177. Inventarul la care ne referim a fost datat de autori în sec. VII (?!); după opinia noastră el aparţine unei necropole din sec. IX şi, foarte probabil, provine din morminte diferite. Celelalte morminte publicate în context, după inventarele lor, sînt anterioare (tip Bratei 2) şi ca atare pot face parte dintr-o necropolă ce a precedat necropola din sec. IX. Asupra acestei probleme, de o importanţă aparte, vom reveni pe larg în alt context.

tarele sepulcrale au apărut o serie de vase ceramice, între care sînt remarcate în mod aparte, pe lîngă vasele pentru ofrande de tipul acelora decorate cu striuri pe tot corpul, oala cu decor lustruit și o serie de urcioare și amforidoane din aceeași categorie, unele identice cu acelea apărute în așezări [38]. După părerea noastră fazele finale ale necropolelor Blandiana A și Alba Iulia II sînt contemporane cu perioada cînd se înhumează în necropola de la Ciumbrud (sfîrșitul sec. IX și începuturile celui de al X-lea) și, oricum, contemporane cu o fază a cimitirului din sec. IX de la Ghirbom. În general, cronologia acestui grup de necropole acoperă cursul celei de-a doua jumătăți a sec. IX și începuturile sec. X. Pentru această cronologie pledează convingător, pe de o parte, seria vaselor decorate în „tehnica lustrului", iar pe de altă parte piesele descoperite în cimitirul de la Ciumbrud. Astfel, la Ciumbrud au apărut cerceii globulari, variantele lor cu decor granulat (cunoscute în sec. IX în întregul bazin carpatic), pandantivele cu placă lunulară (ca și în Moravia un exemplar avînd o serie de sîrmulițe spiralate atîrnate de plăci), un pandantiv cruciform (analog cu unul descoperit în Oltenia la Obîrșia-Olt), precum și o limbă de curea din os, toate piese databile în mod asigurat în a doua jumătate a sec. IX [39].

Databile, cu destulă siguranță, în cursul primei jumătăți a sec. X sînt însă piesele descoperite în mormintele din cimitirul de la Blandiana (B). Sînt de amintit butonii simpli cu veriga înaltă, brățările, un inel cu veriga — în parte — înconjurată cu un fir de sîrmă, și care prin răsucire în spirală formează și montura (piese prezentînd analogii directe s-au descoperit și în cimitirul Alba Iulia III), precum și — le menționăm în mod special ele constituind, în a doua jumătate a sec. IX și în cursul sec. X, produse caracteristice orfevrăriei de „școală" bizantină — o pereche de cercei din argint aurit cu montura granulată și filigranată [40]. Acest tip de cercel (așa-numit „în formă de ciorchine de strugure" — *Traubenförmig* —, în franceză, *grappe de raisain*), al cărui prototip este de căutat pe linia Dunării bizantine, apare în ultima treime a sec. IX în Moravia și în Polonia de sud-vest, precum și în aceeași perioadă în dreapta Dunării mijlocii, în așa numita Transdanubia. În Transilvania acest tip apare

---

[38] Piese văzute prin amabilitatea colegilor Gh. Anghel și H. Giugudean care urmează să le publice într-un viitor apropiat. Le mulțumesc și pe această cale.

[39] Cf. St. Ferenczi, Materiale, 6, 1959; Idem, Probleme de muzeografie, 7, 1961, p. 230—250; În anul 1971, în cursul unei convorbiri cu prof. dr. St. Ferenczi acesta a revenit asupra datărilor în sec. X, acceptind, datorită analogiilor directe identificate atît în sud (Obîrșia-Olt), cît și moraviene, o datare a complexului în a doua jumătate a sec. IX și începuturile sec. X; pentru Obîrșia-Olt, cf. Octavian Toropu et Onoriu Stoica, Dacia, N.S., 16, 1972, p. 163—188; O. Toropu, *Romanitatea tîrzie și străromânii în Dacia Traiană sud-carpatică*, Craiova, 1976, p. 156 sq.

[40] Cf. K. Horedt, *op. cit.*, planșele privind Blandiana B; pentru cerceii în formă de ciorchine de de strugure, M 1, în text și concluziile care, totuși, nu țin cont de situația din Transilvania nici în măsura în care era atunci cunoscută. Asupra problemei vom reveni în alt context. Acum și aici precizăm numai că autorului nu-i scapă prezența unor cercei aproape identici în cimitirul maghiar de la Cluj (cf. p. 288) — *cimitir databil cel mai tîrziu la începuturile sec. X* — fapt care ar fi trebuit să-i determine o altă judecată asupra datării cimitirului B de la Blandiana.

— în mod sigur — la începuturile sec. X, pentru ca în cursul sec. X să-l găsim și în Moldova și apoi în Rusia Kieveană[41].

În legătură cu ritualurile sepulcrale constatate în aceste cimitire, am menționa depunerea de ofrande (în unele cazuri a resturilor de la banchetele funerare) și în mod special am menționa descoperirea la Ciumbrud a „sicrielor” din loazbe de lemn și a unui mormînt în care cel decedat a fost depus într-un trunchi de copac scobit (de fapt o monoxilă)[42]. O atenție specială va trebui acordată necropolei III de la Alba Iulia. În această necropolă, compusă din morminte dispuse în șiruri cu gropi, relativ de mică adîncime, cel decedat, pe lîngă pămînt, a fost acoperit și cu straturi de pietre. (În seria acestor morminte s-au constatat și alte detalii de ritual care, sperăm, vor fi în curînd publicate[43]. După observațiile efectuate de cercetătorii necropolelor, necropola III de la Alba Iulia — fapt de o importanță deosebită — acoperă mormintele aparținînd necropolei II[43a].

Încheiem această parte a expunerii printr-o ultimă precizare, căreia însă îi acordăm o importanță aparte deoarece amintește din nou problema influențelor din sorginte carolingiană în Transilvania sec. IX.

În arealul cimitirului (A) și a așezării de la Blandiana, la Tărtăria[44], mai demult, au fost descoperiți o pereche de pinteni carolingieni databili în a doua jumătate a sec. IX. Această pereche, cronologic, este precedată de o descoperire similară efectuată la Breaza (Făgăraș)[45], și, în mare, este contemporană cu piesele similare descoperite la Dăbîca.

Am văzut de la bun început de ce la un moment dat, pe la începuturile sec. X, o parte din războinicii maghiari atacă și desființează acel „principat al Moraviei”, a cărui istorie acoperă aproape întreg secolul al IX-lea.

În actualul context însă nu ne interesează atît începuturile civilizației moraviene, din punct de vedere istoric marcate de prăbușirea puterii avare (deci în jurul anului 800), iar din punct de vedere cultural de ceea ce colegii cehoslovaci au numit „orizontul Blatnica-Mikulčiče”, cît epoca de maturitate a acestei mici formațiuni statale cînd, după anul 830, sub patru „principi”, avem de-a face cu evoluția unei culturi de clară sorginte carolingiană peste care (după 863, odată cu venirea misiunii methodiene), se suprapune un val de cultură bizantină[46]. Această suprapunere a și condus la structurarea unei culturi originale a cărei evoluție, dacă nu ar fi fost atît de brutal întreruptă la începuturile sec. X, foarte probabil ar fi

---

[41] În acest sens, cf. Maria Dekowna, în *Rapports au IIIe Congrès...*”, I, Bratislava, 1979, p. 145—164; Dan Gh. Teodor, *Romanitatea carpato-dunăreană și Bizanțul în veacurile V—XI*, Iași, 1981, fig. 21.

[42] St. Ferenczi, *op. cit.*

[43] Mulțumim și pe această cale lui M. Blăjan — în campania din 1980, principalul cercetător al necropolei — de a ne fi îngăduit efectuarea acestor observații.

[43a] Observația aparține colegului Horia Ciugudean. După părerea noastră necropola Alba Iulia III este — cel puțin în parte — contemporană cu necropola Blandiana B.

[44] Cf. Kurt Horedt, SCIV, 5, 1954, 3—4, p. 496 sq., fig. 3; în lumina cunoștințelor actuale o datare în sec. X este, evident, mult prea tîrzie.

[45] Cf. Thomas Nägler, StCom, Sibiu, 14, 1969, p. 101, fig. 6, 2, 3.

[46] Pentru „orizontul Blatnica — Mikulčiče”, cf. K. Benda, SlovArch, 2, 1963, p. 199—222; în general, I. Paulik, în *La Grande Moravie*, Praga, 1963; Václav Venecek, *L'Etat des Moraves, dit Empire de Grande-Moravie*, Praga 1964; cei patru principi au fost: Mojmir I (830—846), Rostislav (846—870), Svatopluk (870—894) și Mojmir II (894—902?).

condus la apariţia unei arii culturale de „mediere" între vest şi est. Acum şi aici însă nu ne vom putea referi decît la cîteva expresii majore ale acestei culturi şi vom încerca doar să schiţăm cadrul ei istoric şi politic.

Sub Rostislav (846—870) apare ca sigură întinderea statului morav, propriu-zis, între rîurile Waag (cu hinterlandul cetăţii Nitra) şi Morava, iar spre nord şi nord-est ca exercitînd o dominaţie de ordin politic (foarte probabilă impunerea unor tributuri) asupra unor triburi slave din Silezia şi bazinul superior al Oderului. Spre sud, autoritatea lui Rostislav se consolidează pe linia danubiană (fortificaţiile de la Devin) şi, după unele surse, moravienii exercitînd un anumit control şi asupra unei părţi din Transdanubia (fosta Pannonia romană) [47]. După legenda *Viaţa Sf. Constantin* (aşa-numita *Legenda Pannonică*), în această perioadă are loc corespondenţa dintre Rostislav şi Mihail al III-lea al Bizanţului, în urma căreia, în 863, este trimisă misiunea methodiană [48]. Lupta cu biserica occidentală („romană") devine deschisă, evoluţia gîndirii politice a principilor moravieni o confirmă.

Se pare că pînă în 873 misiunea bizantină reuşise să introducă liturghia în limba slavonă şi printr-un efort deosebit să şi traducă prin alfabetul cirilic şi unele cărţi bisericeşti. Dar, după moartea în 885 a episcopului Methodie, Svatopluk (870—894), care în 873 a respins clerul german (susţinătorii liturghiei obligatorii în limba latină), revine, alungînd pe methodieni. Această atitudine, definitivă, a fost precedată de o serie de tratative ca, de pildă, acelea din anul 880 cu papa Ioan al VIII-lea, dealtfel — semnificativ — 880 fiind şi anul cînd la Nitra scaunul episcopal este încredinţat lui Viduking (Viching), adversar declarat al lui Methodie şi reprezentant de frunte al clerului german [49].

Hotărîrea lui Svatopluk nu surprinde. Ţinînd cont de continua agresivitate francă şi totodată de evidenta imposibilitate a Bizanţului de a sprijini în mod eficace rezistenţa moraviană, Svatopluk a ales singurul drum care se deschidea: protecţia Curiei romane. Evenimentele i-au dat dreptate. Luptele sale cu francii din mărcile estice au rămas o preocupare permanentă. Pentru noi, un deosebit interes îl prezintă o ştire din 892, cînd Arnulf de Carintia, în conflict cu Svatopluk, cere intervenţia bulgarilor pentru a opri transporturile de sare pentru moravieni. Mai mult ca sigur este vorba de plutele cu sare ce coborau pe Mureş, sare trimisă moravienilor din anonimul „ducat" aflat în arealul bazinului mijlociu al Mureşului — constituit cam în acelaşi timp cu principatul moravian [50].

Pînă la urmă, nu francii vestici vor fi cei ce vor desfiinţa principatul, ci triburile maghiare, la începutul sec. X. Din acel moment, centrul de greutate al civilizaţiei slavilor central-europeni se va muta în Boemia.

---

[47] Cf. I. Paulik, *op. cit.*, p. 49—53; pentru *Devin*, vezi şi *Importants sites slaves en Slovaquie*, Bratislava, 1978, p. 56—63, cu bibliografia problemei.

[48] Cf. Fr. Pastrnek *Dejiny slovanských apostolu Cyrilla a Methoda srozborem a otiskem hlavních pramenu*, Praga, 1902, p. 11—45; Bohuslav Havránek, in *La Grande Moravie*, Praga, 1963, p. 93—100.

[49] *Supra*.

[50] Annales Fuldenses a. 892 — Anhang nr. 892/6; K. Horedt, *op. cit.*, p. 493; Ágnes Cs. Sós. *op. cit.*, p. 49.

Teritoriul formaţiunii social-politice moraviene — ca şi teritoriul „ducelui" Gelu — a fost marcat de marile fortificaţii de tip *Burgwall*. Printre cele mai cunoscute sînt cele de la Olomouc, Stáre Mesto, „Na Valech" (lîngă Mikulčiče), Pohansko (lîngă Breclav — la confluenţa Moravei cu Dyje), Petrova Louka (lîngă Strachotin, la poalele munţilor Palava) Hradiste nad Znojmen, Rajhrad (lîngă Brno), Staré Zamky (lîngă Lisen), Devin (lîngă Bratislava) şi Nitra [51].

O caracteristică de ordinul tehnicilor de construcţie — care la Dăbîca apare însă după sec. IX (? !)—a fost identificată în mod clar în cursul cercetărilor efectuate, de pildă, la Mikulčiče — unde se presupune a fi fost şi centrul puterii lui Rostislav — la Nitra şi la Bratislava (deci, vest, est şi sud). Şi anume: valurile sînt construite prin umplerea cu pămînt a unor pereţi din lemn, dispuşi în paralel şi legaţi prin „tiranţi". — fapt ce creează impresia existenţei unor „casete" umplute cu pămînt — la Mikulčiče, înaintea valului fiind descoperit şi un val ridicat din lespezi de piatră nisipoasă fără mortar (aşa numita tehnică *a seco*) [52].

În ceea ce priveşte organizarea ecleziastică, monumentele descoperite pînă acum reflectă în primul rînd o pregnantă influenţă carolingiană şi abia în al doilea rînd influenţa bizantină.

În ultimă analiză pe teritoriul principatului morav se întîlnesc toate tipurile fundamentale ale arhitecturii ecleziastice europene ce preced stilul romanic. Pînă acum, cele mai numeroase (opt) sînt de tipul celor cu o singură navă (aşa zisele „biserici sală"), de mici dimensiuni, cu absidele altarelor de plan rectangular sau semicircular şi, toate, sînt datate înainte de anul 863. Al doilea tip descoperit în cursul cercetărilor a fost acel al bisericii trinavate de tip bazilical (trei, dintre care numai una precede influenţa bizantină). În sfîrşit, pînă acum, au apărut şi o serie de rotonde, de mici dimensiuni, trei dintre ele, situate în afara fortificaţiei de la Mikulčiče, fiind datate în prima jumătate a sec. IX [53]. Sigur databile în a doua jumătate a secolului sînt considerate rotondele de la Stáre Mesto şi Ducové, rotonde ce din punct de vedere planimetric prezintă frapante analogii cu aceea de la Alba Iulia[54]. Importanţa acestui tip de monument am subliniat-o de la bun început. În context însă ţinem să mai precizăm următoarele: după opinia noastră în unele rotonde aflate azi pe teritoriul Ungariei şi datate cel mai devreme în a doua jumătate a sec. X, în realitate, am putea avea de-a face cu monumente construite între anii 863 — 900. În această situaţie par a fi, de pildă, rotondele de la Veszprém (Transdanubia), Apostag (la stînga Dunării) Kiszombor, Hidegség ş.a., monumente care ar trebui cercetate sau recercetate pe cale arheologică, „mediul" lor arheologic prezentînd un deosebit interes, chiar dacă nu toate cîte ar fi de cercetat s-ar dovedi din a doua jumătate a sec. IX [55].

Din punct de vedere al organizării ecleziastice propriu-zise, pare clar că episcopii principatului morav depindeau de arhiepiscopul de Salz-

---

[51] Cf. I. Paulik, *op. cit.*; Devin, *supra*, nota 47; Nitra, *Importants sites*... p. 158.

[52] I. Paulik, *op. cit.*, p. 82 sq. şi fig. 9.

[53] *Ibidem*, în general.

[54] Cf. V. Gervers-Molnár, în *Raports du IIIe Congrès*... Bratislava, 1979, în general; pentru Ducové, în *Importants sites*..." (la litera D).

[55] În acest sens vezi, în general V. Gervers-Molnár, Cahiers d'histoire de l'art, 4, 1972; Ágnés, Cs. Sós, *op. cit.*, p. 148 sq.

burg şi de puternicele centre ale bisericii occidentale — cu un deosebit rol politic — de la Passau şi Regensburg [56].

Pe lîngă monumente, cetăţi şi aşezări, din această epocă a istoriei morave, arheologii au cercetat şi o serie de necropole cu inventare deosebit de bogate, inventare ce reflectă cu claritate sursele culturii morave şi gradul de civilizaţie atins de societatea moraviană pînă la sfirşitul sec. IX [57].

Majoritatea mormintelor cercetate în Moravia au fost de tipul mormintelor plane, individuale, orientate vest-est. Au fost identificate şi o serie de detalii de ritual ce au evidenţiat încă o dată recepţionarea unor influenţe din spaţiul de cultură carolingian, după părerea noastră unele inventare sepulcrale trădînd chiar şi prezenţa efectivă între războinicii moravieni a unor războinici de origine vestică sau nordică (foarte probabil membri ai „drujinelor" nobiliare moraviene). În inventarele acestor morminte, care, cronologic, acoperă aproape întreg sec. IX, s-a remarcat seria spadelor, topoarelor de luptă, săgeţilor, pumnalelor, lăncilor, suliţelor, a cunoscutelor cuţite din fier şi totodată seria pintenilor, cataramelor şi a limbilor de curea. Unele dintre aceste piese reprezintă adevărate opere de artă. De pildă, pe lîngă una din spadele descoperite la Mikulčiče (avînd în lamă, sub gardă, o cruce de aur, lucrare realizată în tehnica încrustării metalului în metal — *Tauschierung*), tot de la Mikulčiče se cunoaşte o pereche de pinteni din bronz, placaţi cu foiţe de aur, placajul fiind împărţit pe registre care prezintă măşti antropomorfe realizate în relief plat. În plus, în acelaşi mormînt au apărut şi trei catarame ale căror plăci sînt decorate cu motive similare, în unele detalii aceste motive fiind identice cu cele aflate pe pinteni (deci set complet produs în acelaşi atelier) [58]. Din nou la Mikulčiče, în mormîntul unui copil, pe lîngă resturile unei centuri din piele, decorată cu aplici de argint sau aurite, şi o pereche de butoni de argint, s-a descoperit o limbă de curea decorată pe una din plăci cu un registru granulat, pe margini cu motive vegetale stilizate, pentru ca în cîmpul central, împărţit în două registre să fie realizat, pictural, un ochi uman, iar în al doilea, realizată în tehnica *niello*, să apară o mască umană. Pe cealaltă placă, apare un personaj uman, aureolat, cu o cruce pe piept, cu mîinile ridicate (în poziţie „orant") [59]. Într-un alt mormînt — descoperire cu totul ieşită din comun — a apărut un pandantiv din bronz aurit, reprezentînd, în miniatură, o carte liturgică [60]. În

---

[56] Václav Vanecek, *op. cit.*, p. 22 şi passim.

[57] O prezentare de ordin general, cf. I. Paulik, *La grande Moravie*; vezi şi V. Hrubý, Staré Mesto, *Velkomoravské pohrebiste „Na Valách"*, Praga 1955; Frantisek Kalousek, *Breclav, Pohansko*, I, Brno, 1971, ş.a.

[58] Cf. I. Paulik, *op. cit.*, p. 73; K. Bakay, ActArch, 19, 1967, p. 168, şi M. Kliský Studijné Zvesti, 14 (1964), III, pentru spade şi arme în general; pintenii, cf. I. Paulik, *op. cit.*, p. 74 şi fig. II; pentru analogii în lumea carolingiană, cf. Heinrich Rempel, *Reihengräberfriedhöfe des 8 bis. 11 Jahrhunderts, aus Sachsen-Anhalt, Sachsen und Thüringen*, Berlin, 1966, pl. 99 — Barleben; pl. 100 — Welbsleben şi p. 88 şi 168; în context prezintă interes şi piesele de centură de pe pl. 100 (de la Hohenhenningen?); după părerea noastră „măştile" de pe pintenii carolingieni ar putea constitui continuitatea în sec. IX — pe o filieră încă necunoscută — a reprezentărilor similare aflate pe fibulele „digitale", după cum se pare, în sec. VII, caracteristice, cel puţin în aceeaşi măsură, atît unor grupuri germanice, cît şi slave; în legătură cu această problemă, cf. I. Nestor, în *Sloveanite i sredizemnomorkiat cveat VI—XI vek.*, Sofia, 1973, p. 30 sq.

[59] I. Paulik, *op. cit.*, p. 75 şi fig. 12 (vezi şi fig. 18).

[60] *Ibidem*, p. 78 şi fig. 16.

aceste ultime descoperiri avem de-a face desigur cu rezultatele unor influenţe bizantine directe. Este, poate, interesant de remarcat faptul că, în general, influenţele bizantine sînt sesizabile cu deosebire în inventarele mormintelor de femei. Caracteristici pentru aceste inventare (apar însă şi în morminte de bărbaţi) sînt butonii din bronz, bronz aurit, argint (uneori şi din aur), decoraţi cu motive florale sau geometrice, o serie de piese de acest tip fiind granulate ori chiar filigranate. Se mai remarcă seria pandantivelor în „semilună" [61], uneori şi acestea adevărate opere de artă, şi cunoscuţii cercei cu montura în forma unor ciorchini de struguri, decoraţi, la fel, în tehnica granulării şi filigranului.

Nu putem trece mai departe fără a mai aminti o altă caracteristică a acestor necropole. Prezenţa într-o serie de morminte a vaselor ceramice. Pentru noi, un deosebit interes îl prezintă faptul că pe lingă tipurile de vase-borcan caracteristice slavilor occidentali, în special odată cu influenţa bizantină, se remarcă în morminte prezenţa urcioarelor sau amforidoanelor, unele exemplare fiind chiar decorate prin tehnica lustrului [62].

Un ultim spaţiu a cărui istorie în actualul context trebuie să ne mai reţină atenţia este cel al Transdanubiei, deci al fostei provincii romane Pannonia.

Expuse în mod sintetic, în stadiul actual al cercetărilor lucrurile par a sta astfel [63] :

Cel puţin din ultima treime a sec. IX, aproape întreg teritoriul transdanubian pare să fi intrat sub o directă dominaţie francă, în mod prevalent de natură militară — (foarte probabil, în special, sub Arnulf şi Carintia). În acest mediu geo-politic au activat însă şi puternice grupe de populaţie romanică, în principal descendente din populaţia fostei provincii romane Pannonia [64].

Cercetarea arheologică din R. P. Ungară a identificat la Zalavár acel centru fortificat — considerat iniţial a fi fost centrul puterii „ducilor" slavi Pribina şi a urmaşului său Koţel — cunoscut din izvoarele occidentale sub numele de Moosburg (Mosaburg şi sub alte forme). În acelaşi areal, cercetarea arheologică a mai făcut o descoperire de o importanţă aparte : bazilica de la Récéskut [65]. Monument de sorginte occidentală, în prima fază (A), din prima jumătate a sec. IX, el a fost construit din lemn, pentru ca în faza a doua (B) să fie refăcut în piatră şi lemn. După cum am mai subliniat, în a doua jumătate a sec. IX replica bizantină transdanubiană s-ar putea să fi fost rotonda de la Veszprém. În acelaşi spaţiu transdanubian — s-ar părea încă din prima jumătate a sec. IX — s-a „reactivat" şi acel monument cunoscut sub denumirea de Cella Trichora, din sec. IV, identificat în oraşul Pëcs [66].

---

[61] *Ibidem*, passim.

[62] *Ibidem*, fig. 8.

[63] Cf. Ágnes Cs. Sós, *op. cit.*, p. 3—47.

[64] *Ibidem*, p. 82 sq. şi passim, unde se vorbeşte de grupuri ale unei populaţii „romanizate"; vezi şi bibliografia problemei; în legătură directă cu problema continuităţii populaţiei romane şi romanice, Kiss Attila, în A Janus Pannonius MÚzeum Évkönyve, 9. 1965, p. 81—123.

[65] *Ibidem*, p. 93—105; pentru influenţe din lumea occidentală — faptul este valabil şi pentru Moravia — cf. Vladimir Milojcić, BerRGK, 44. 1965—1966 — p. 160 (vezi şi fig. 1, D) — bazilică sfinţită în anul 819 — şi passim.

[66] Ágnes Cs. Sós, *op. cit.*, p. 146—148, fig. 43.

În arealul Zalavárului s-au cercetat trei cimitire, care, după cum apar lucrurile, nu pot fi atribuite în exclusivitate unei populaţii de origine slavo-avară, creştinată sub egidă carolingiană. Dacă prin prezenţa unor pinteni, topoare de luptă, cuţite, pe de o parte, iar pe de alta, în mormintele de femei, a unor podoabe de sorginte bizantină (între altele, din nou, cerceii cu montura în forma ciorchinelui de strugure), în principiu, analogiile cu Moravia se lasă invocate, anumite detalii de ritual trimit cu gîndul la vechi tradiţii merovingiene, tradiţii care nu vedem pentru ce şi cum să fi fost impuse slavilor de către franci. La acestea se adaugă şi aproape totala lipsă din inventarele acestor morminte a vaselor ceramice [67].

Nu departe însă de Zalavár, la Fénékpuszta, s-a cercetat o necropolă a cărei importanţă, în actualul context, ni se pare cu totul deosebită [68].

Ultimele cercetări întreprinse în cimitirul de la Fenékpuszta (morminte plane cu orientarea vest-est) au identificat în inventarele mormintelor de femei o serie de podoabe de veche tradiţie, realizate însă sub forme şi tehnici caracteristice sec. IX (se regăsesc, de pildă, şi în aria culturii Köttlach), pentru ca într-o serie de morminte aparţinînd unor indivizi de sex masculin, să fie identificate arme (lănci „cu aripioare", săgeţi şi o spadă), de clară sorginte carolingiană.

Pentru noi însă o deosebită importanţă prezintă faptul că într-o parte din morminte şi-a făcut apariţia o serie de vase ceramice (urcioare şi amforidoane) făcînd parte din categoria ceramicii decorate în tehnica lustrului, vase ce prezintă analogii, cel puţin de ordin principial, cu ceramica similară descoperită în sudul Transilvaniei şi în anumite zone din Muntenia [69].

În continuare, tot atît de importante pentru noi apar a fi şi unele detalii de ritual observate în cimitirul de la Fenékpuszta.

Astfel, în unele morminte s-a constatat existenţa unor „sicrie" din loazbe de lemn, subliniindu-se totodată faptul că ele nu sînt de tipul celor descoperite în aria Zalavárului. În cursul aceloraşi cercetări s-a mai constatat, nu o dată, prezenţa unor resturi de la banchetele funerare, iar în unele gropi de mormînt urme de arsură (purificări?). La toate acestea se mai adaugă şi o altă observaţie: într-un grup din seria mormintelor cercetate la Fanékpuszta, individul a fost acoperit cu pămînt şi straturi de piatră [70].

---

[67] *Ibidem*, p. 114—127 şi fig. 34 şi pl. 12, 1; pentru ritualuri de epocă merovingiană (sec. VII), cu analogii directe la Zalavár, vezi, de pildă, studiul asupra cimitirului merovingian de la Soyria à Clairvaux — Les-Lacs (Jura), în Revue Archéologique de l'est et du centre-est, 31, 1980, 3—4, p. 156—230. Continuitatea unor ritualuri din epocă merovingiană şi după faza ei tîrzie (an. 720/750), cf. Hermann Ament, Germania, 55, 1977, 1—2, p. 134—140; în sec. VIII— IX au fost constatate. în general, în lumea germanică; vezi, de pildă, şi la H. Rempel, *op. cit.*, necropola de la Rohrborn (p. 77 sq, p. 80, p. 125 sq. şi passim).

[68] Ágnes Cs. Sós, *op. cit.*, p. 127—141.

[69] Cf. K. Horedt, Dacia, N.S., 10, 1966, Blandiana A; R. Heitel, RRHA, 2, 1972, fragment de amforetă p. 145, fig. 5, 7 (datarea în sec. X greşită — sigur sec. IX — din sec. XI sînt 4 şi 5); seria, inedită, descoperită în necropolele Blandiana A şi Alba Iulia II (Gh. Anghel şi H. Ciugudean); descoperiri inedite de la Cernat (?) în depozitul Muzeului Sf. Gheorghe (Covasna); E. Zaharia, *op. cit.*, p. 42 — locuinţa XVIII, p. 14 şi p. 86; M. Comşa, *Cultura materială veche românească*, Bucureşti, 1978, p. 74, p. 80—97 şi passim.

[70] Ágnes Cs. Sós, *op. cit.*, p. 128 („... mit Steinpackungen bedeckte Gräber ...").

Analogiile cu necropolele Blandiana (A) şi Alba Iulia II (între altele, ceramica lustruită), precum şi cu Alba Iulia III (ritualul straturilor din pietre), ni se par peremptorii şi de invocat — o discuţie privind acest fenomen fiind de-acum necesară —, chiar dacă — după cum apar lucrurile — necropola Alba Iulia III pare a fi imediat ulterioară necropolei de la Fenékpuszta.

După opinia noastră, dacă necropolele pannonice reflectă şi existenţa unor grupuri de populaţii de origine slavo-avară creştinate de mai demult sub egidă carolingiană şi, totodată, a unor grupuri france, cel puţin în aceeaşi măsură ele reflectă şi prezenţa unor grupuri de populaţie romanică.

Unele deosebiri — semnificativ — sesizabile în mai mare măsură în compoziţia inventarelor decît în acelea legate de rit şi ritualuri se datoresc — dacă acum ne gîndim la grupurile romanice — foarte probabil influenţelor de ordin cultural la care au fost supuse aceste grupuri, acele din Pannonia — în raport cu acelea sud-transilvănene — la o cu mult mai pregnantă influenţă carolingiană. De aici, foarte probabil şi nuanţele din viziunea lui Anonimus asupra acestei lumi. În timp ce pe teritoriul fostei Dacii exista o „terra Blacorum" (deci a „ducatelor" româneşti), pe cel al Pannoniei o „terra Romanorum" (de unde astăzi şi accepţia unora dintre colegii maghiari privind continuitatea pe teritoriul pannonic, chiar şi pînă la sosirea uniunii tribale arpadiene, a unor grupuri de populaţie „romanizată" — după cum se preferă a fi definită) [71].

Ni se pare acum incontestabil faptul că evenimentele de ordin politic şi militar, pe de o parte, din ultimele două decenii ale sec. IX, iar pe de alta din primul deceniu al sec. X, au provocat în bazinul carpatic unele serioase tulburări de ordin demografic şi unele serioase mutaţii de ordin cultural. În Transilvania, între altele, procesul se reflectă, de pildă, în apariţia unei necropole de tipul celei de la Ciumbrud (cu certe elemente provenite din aria de cultură moraviană premaghiară), în dispoziţia ceramicii decorate în „tehnica lustrului" (caracteristică aici populaţiei autohtone din epocă premaghiară), în apariţia unor necropole ca acelea de la Alba Iulia (III), Blandiana (B) şi Sălacea (necropole care în stadiul acactual al cercetărilor trebuie considerate drept contemporane cu seria cimirelor de războinici maghiari databile în prima treime a sec. X), precum şi în încetarea existenţei unei serii de aşezări şi fortificaţii aparţinînd lumii autohtone [72]. Dealtfel, după cum se ştie şi am subliniat şi noi, cercetarea arheologică a identificat acest proces în întregul bazin carpatic. Dar nu după prea mult timp — desigur, în noi condiţii istorice, condiţii ce-au determinat şi unele modificări ale direcţiilor iniţiale —, lumea autohtonă din bazinul carpatic — cu excepţia aceleia din arealul Dunării Mijlocii ce cu timpul va fi complect maghiarizată — îşi va relua evoluţia, demonstrînd încă o dată faptul că, în ultimă analiză, aproape întotdeauna istoria înseamnă şi continuitate.

---

[71] *Ibidem, loc. cit.*, şi *passim*.

[72] Acest proces a fost intuit şi de Ion Nestor vezi RRH, 3, 1964, p. 399—418; în acest context precizăm şi faptul că, după opinia noastră — ce se raliază unor opinii exprimate mai de mult de N. Mavrodinov —, la începuturile sec. X, în consecinţa atacurilor triburilor maghiare, se îngroapă şi tezaurul de la Sînnicolaul Mare, În acest sens. cf. Răzvan Theodorescu, *Un mileniu de artă la Dunărea de Jos*, Bucureşti, 1976, p. 99—105, nota 31 şi *passim*.

QUELQUES CONSIDÉRATIONS SUR LA CIVILISATION DU BASSIN CARPATIQUE PENDANT LA SECONDE MOITIÉ DU IXe SIÈCLE, À LA LUMIÈRE DES RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES

RÉSUMÉ

A travers l'Europe de l'Est, après des luttes acharnées contre les Petchénègues, les tribus de guerriers d'Almos et de son fils Arpad ont pénétré durant les dernières années du IXe siècle dans la future « plaine hongroise ».

Les données de la célèbre chronique d'Anonymus reflètent parfaitement la conception stratégique arpadienne, avec son objectif : les pillages dirigés contre l'ouest.

Les raids pour l'organisation — absolument nécessaire pour la société entière des tribus magyares — d'une base de ravitaillement sont confirmés par les recherches archéologiques effectuées en Transylvanie et également dans la zone du cours moyen du Danube. Cela signifiait la destruction de la civilisation des sociétés slaves et romanes, civilisation qui, durant le IXe siècle, avait été élaborée avec une participation directe de la culture carolingienne d'une part, et de la culture byzantine de l'autre. La première, particulièrement active en Moravie et dans le secteur du cours moyen du Danube — avec des pénétrations qui ont été identifiées jusqu'en Transylvanie —, la seconde, dont le rôle s'intensifie spécialement après le commencement des activités de la mission méthodienne (année 863), et, en général, de la pénétration au nord du Danube des missionnaires byzantins, après la christianisation des Slavo-Bulgares.

Dans l'état actuel des recherches, nous inclinons à croire qu'il a existé, dans l'état slave des Moraves et dans la région pannonienne — en dehors des influences carolingiennes et byzantines identifiées dans l'architecture ecclésiastique — des guerriers francs, des orfèvres carolingiens, tout particulièrement durant la seconde moitié du IXe siècle des spécialistes byzantins en céramique polie (des Romans), et, enfin, des orfèvres spécialisés dans les ateliers d'orfèvrerie byzantine caractéristique pour les régions du Bas-Danube (au fond, le phénomène de congruence qui a provoqué la diffusion des modèles byzantins, par la Moldavie en Russie kievienne, du Danube moyen jusqu'en Transylvanie, de la Moravie jusqu'en Pologne).

En même temps, pour des raisons que nous avons exposées, nous supposons une forte influence byzantine dans les structures hétérogènes des voïvodats contemporains de Glad et Menumorut, et, en même temps des influences byzantines, slaves occidentales, et, fortuitement, carolingiennes, dans le « ducat » roumain de Gelu (voir Anonymus, « dux Blacorum et Sclavorum »).

Récemment, les recherches archéologiques ont identifié dans l'aire du cours moyen du Mureș (l'antique Morus) des grands sites du IXe siècle et leur nécropoles (par ex. Blandiana (A) et Alba Iulia (II), et une Rotunda Ecclesia (Alba Iulia), analogue du point de vue planimétrique avec des monuments similaires de la « Grande Moravie », et, en même temps, par

exemple, avec la première rotonde de Veszprém. Du point de vue technique, les structures et l'ordonnance de l'église ronde d'Alba Iulia témoignent de l'intervention d'un maître byzantin. En supposant que la chronologie proposée par nous pour ce monument (période de fonctionnement : années 885 $\pm$ 910) soit confirmée par les futures recherches, nous avons ici le monument symbole qui marquait la naissance du Haut Moyen-Age de la Transylvanie roumaine et la preuve indubitable de l'existence d'une formation politique structurée pendant le IXe siècle par des Blaques — on peut dire — *sine Sclavis*.

Nous remarquons le fait très important que les recherches archéologiques ont identifié — auprès d'influences byzantines, on peut dire traditionnelles — des influences directes venues de l'aire de la culture carolingienne.

Comme cela a été le cas en général dans le Bassin Carpatique, la pénétration violente des guerriers arpadiens a aussi interrompu les principales directions du développement culturel de cette petite formation politique au début de son chemin historique. Mais, comme presque partout, cela n'a pas interrompu la continuation du monde roman transylvain, son attachement — outre des interventions culturelles fortuites — plein et entier à la culture byzantine, la pérénité de ses relations étroites avec le monde qui a perpetué l'héritage de l'antiquité.

ÎN LEGĂTURĂ CU CÎTEVA OPINII PRIVIND ORIGINEA ȘI EVOLUȚIA NEOLITICULUI ȘI ENEOLITICULUI PE TERITORIUL MOLDOVEI

DE

SILVIA MARINESCU-BÎLCU

„Se poate vorbi de o cultură unitară” (și adăugăm noi de o epocă) „atunci cînd avem elementele următoare : utilaj, ceramică, tip de locuință, rit funerar etc. Există atunci o unitate organică pentru identificarea unei populații într-o epocă determinată. Pentru aceste motive nu putem alege un element izolat sau un tip pentru a determina o cultură” (sau o perioadă), afirma pe bună dreptate S. J. de Laet [1].

Am început cu acest citat din dorința de a ne defini cu claritate poziția de pe care vom încerca să abordăm nu spinoasa problemă a neolitizării în general, ci pe aceea a începuturilor vieții neolitice în spațiul cuprins între Carpații Orientali și Prut (iar, atunci cînd va fi nevoie, și Nistru).

Prin neolitic și implicit prin neolitizare noi (potrivit concepției a numeroși cercetători dinaintea noastră sau contemporani nouă) înțelegem : Forma de viață sedentară a unor populații care se ocupă cu cultivarea plantelor și creșterea animalelor (sau poate, în funcție de zone, preponderent de una dintre ele), cunosc și confecționează ceramica, au unelte de piatră șlefuită alături de acelea de silex și os și își construiesc locuințe net superioare adăposturilor vînătorilor și culegătorilor epipaleolitici sau mesolitici [2]. Exceptînd neoliticul aceramic din Orientul Apropiat și Tesalia [3], toate celelalte terminologii (de tipul mesolitic cu ceramică,

[1] S. J. Laet, *L'archéologie et ses problèmes*, Bruxelles, 1954, p. 94.

[2] Chiar și partizanii unui proto-neolitic (nu prea înțelegem de ce cuvîntului *protos* i se dă de foarte multe ori alt sens decît cel real — adică *primul*), cum ar fi de pildă J. Guilaine (v. J. Guilaine, *Premiers bergers et paysans de l'Occident méditerranéen*, Paris, 1976, p. 35—36). definind epoca pietrei noi (*ibidem*, p. 11) precizează că ea reprezintă un stadiu cultural marcat printr-un număr de invenții : pe plan economic, domesticire și agricultură ; pe plan tehnic confecționarea uneltelor de piatră șlefuită, inventarea ceramicii, utilizarea uneltelor legate de activitatea agricolă ; pe plan social, sedentarizare, apariția primelor comunități de țărani, un impuls demografic remarcabil etc. Deci în esență nici punctul lui de vedere nu diferă de acela exprimat de noi.

[3] Nu este în intenția noastră să discutăm ampla problemă a originilor neoliticului (au făcut-o cu competență nenumărați cercetători înaintea noastră), dar o cît de scurtă privire aruncată asupra evoluției cultural istorice a Asiei Anterioare și Mesopotamiei între mileniile X— IV î.e.n. este suficientă pentru a dovedi anterioritatea culturilor materiale de aici în raport cu acelea ale insulelor Egeei și Europei de sud-est. Vezi și B. Brentjes, *Die Entwicklung im Vorderen Orient vom 9.—4. Jahrtausend* in *Evolution und Revolution im Alten Orient und in Europa*, Berlin, 1971, p. 23—36 (cu toată bibliografia). Autorul prezintă schematic, etapele principale ale evoluției comunităților din Orient. I — În mileniile X—VI î.e.n. zona de munte a Asiei Anterioare este centrul dezvoltării universal-istorice ; II — A doua jumătate a mileniu

mesolitic cu tendinţe de neolitizare etc.) ni se par speculaţii sau simple formulări livreşti.

Este adevărat că, spre deosebire de multe alte domenii de cercetare, arheologia ne rezervă uneori surprize cu implicaţii majore asupra evoluţiei vieţii preistorice, dînd la iveală descoperiri care pot schimba sincronisme şi cronologii (sau chiar punîndu-ne în faţa unor culturi noi), fără însă a merge pînă la modificarea caracteristicilor unei epoci. Aşa, de pildă, pînă la descoperirile de la Gura Baciului [4], Cîrcea [5] şi Ocna Sibiului [6], cultura Starčevo-Criş era considerată cea mai veche cultură neolitică de pe teritoriul României. Indiferent dacă grupul la care ne-am referit va fi ataşat aspectului Donja Branjevina-Anzabegovo-Vršnik, sau va reprezenta prima fază (dar după părerea noastră nu cea din accepţia lui Vl. Milojčić) a culturii Starčevo-Criş, aşa cum încearcă să o facă unii cercetători, el constituie o realitate de necontestat.

Din păcate însă, adeseori, fie din dorinţa anticipării, fie de dragul spectaculozităţii, se emit ipoteze (nebazate pe nici un fel de descoperire), care — preluate şi uşor ajustate de alţi cercetători — nu fac decît deservicii ştiinţei, mergînd pînă la denaturarea realităţii. Acesta este cazul şi cu începuturile vieţii neolitice din Moldova, începuturi care nu ne-ar mai fi reţinut din nou atenţia [7], dacă în ultimii ani n-ar fi văzut lumina tiparului (şi în limbi de largă circulaţie internaţională) o serie de ipoteze şi concluzii care nu se bazează pe descoperiri arheologice.

Avem în primul rînd în vedere ipoteza potrivit căreia s-a preconizat (pe baza descoperirilor de la Soroca şi Trifăuţi din R. S. S. Moldovenească) o eventuală pătrundere a triburilor neolitice aceramice şi în unele teritorii din Moldova [8]. Noi am mai subliniat lipsa din complexele atribuite acestei etape a două dintre caracteristicile epocii neolitice: uneltele de piatră şlefuită şi cultivarea primitivă a plantelor. Şi aşa cum spuneam simpla prezenţă a cîtorva oase de bou şi porc presupuse a proveni de la exemplare domestice (cîinele ştim că fusese domesticit anterior) şi a unor lame de silex, care au putut face parte din piese compuse, nu credem că îndreptăţeau să se vorbească de neolitic şi nici chiar de neolitic aceramic [9].

Dealtfel, aşa cum s-a arătat ulterior (chiar de către cercetători sovietici) oasele acestea fiind foarte distruse şi deci neindentificabile, nu pot

lui VI şi începutul mileniului V î.e.n. centrul se strămută în Mesopotamia unde are loc şi diviziunea socială a muncii între ţărani şi meseriaşi; III — 4500—3000 Mesopotamia devine centrul culturii universale. De fapt portul-oraş Ugarit înconjurat de un zid de piatră cu pămînt datează din mileniul VII î.e.n. indicînd o etapă preceramică, iar pe la 5800 î.e.n. la Hassuna (în nordul Irakului) este atestat un „lagăr" de nomazi cu ceramică (*ibidem*).

4 N. Vlassa, ActaMN, 9, 1972, p. 9 şi urm.

5 M. Nica, SCIVA, 27, 1976, 4, p. 435—461.

6 I. Paul, *Săpăturile arheologice de la Ocna Sibiului (Triguri)*, Raport la sesiunea anuală, Braşov, 1981.

7 Problemele acestea au mai fost discutate de noi. Vezi Silvia Marinescu-Bîlcu, Suceava, 8, 1981, p. 163—167; idem, Pontica, 14, 1981, p. 39—46.

8 E. Comşa, SCIV, 22, 1971, 3, p. 377—386.

9 S. Marinescu-Bîlcu, Suceava, 8, 1981, p. 163. Dealtfel se poate presupune că şi triburile epipaleolitice vor fi avut unele unelte compuse necesare tăierii diverselor plante sălbatice. De fapt V. I. Markevici (*Bugo-Dnestrovskaja Kultura na teritorii Moldavii*, Chişinău, 1974, p. 127) nu include şi staţiunea de la Trifăuţi în rîndul acelora aceramice, în timp ce E. Comşa (*op. cit.*, p. 382) face acest lucru.

fi atribuite unor animale domestice. În acest fel neoliticul aceramic din zonă este pus sub un mare semn de întrebare.

La toate acestea se adaugă şi lipsa analizelor polinice a sedimentelor din staţiunile în discuţie, lipsă care nu este de natură să simplifice problema. În plus datele radiocarbon obţinute pentru Soroca II (nivelurile 2 şi 3) = 7515—7420 B.P. foarte apropiate de acelea de la Vlasac (nivelurile II—III) = 7650—7350 B.P., Sidari (N-V. Greciei) = 7770 B.P., Lepenski Vir = 7360—6560 B.P. etc. au permis ataşarea aşezării de la Soroca staţiunilor mesolitice din Europa de sud-est şi est [10].

Dar indiferent dacă aparţineau unor grupe epipaleolitice sau neolitice aceramice, prezenţa acestor triburi estice şi la vest de Prut nu este încă documentată, aşa cum de fapt recunoaşte chiar autorul şi adeptul ipotezei pătrunderii lor în nordul Moldovei.

Cît priveşte o eventuală evoluţie locală a triburilor epipaleolitice din zonă spre neolitic (fie el şi aceramic), cel puţin deocamdată credem că nici nu trebuie luată în considerare.

Se cuvine amintit că în zonele cu maximă locuire epipaleolitică din Moldova (mai ales pe Prut şi Bistriţa) din pricina schimbărilor climatului, a retragerii vînatului şi sigur a intervenţiei majore a factorului antropic nu există nici o documentare a neoliticului vechi. Situaţii similare se întîlnesc şi în Bosnia de nord, la sud de rîul Sava, sau în Bosnia centrală, unde din diverse motive [11], ca şi în Moldova, nu se poate vorbi de un proces de trecere autohtonă de la paleolitic la neolitic. În mod surprinzător, în ultimul timp se pune prea mult accentul pe descoperirea autohtonă a tehnologiei ceramicii, neglijîndu-se că neoliticul însumează mult mai multe caractere, inclusiv căutarea zonelor prielnice practicării cultivării primitive a plantelor şi creşterii animalelor, deci un mod de viaţă total diferit, la care este greu de presupus să se fi trecut peste tot, fără influenţe din afară [12].

Dacă aducem în discuţie fapte binecunoscute specialiştilor, o facem tocmai pentru a atrage o dată în plus atenţia asupra unor mai noi, sau mai vechi, dar dăunătoare puncte de vedere vehiculate atît în străinătate, cît şi la noi.

De pildă D. Srejović, bazat tocmai pe descoperirile mai sus amintite de la Soroca şi din peştera La Adam din Dobrogea, indica printre cele cinci mari centre de neolitizare, Moldova (avînd sigur în vedere întreg

---

[10] K. Honea, SCIVA, 33, 1982, 2, p. 220.

[11] A. Benac, in *Problèmes de la néolithisation dans certaines régions de l'Europe*, Cracovia. 1980, p. 39—40.

[12] Este adevărat că, destul de recent, M. Cârciumaru (*Noi determinări de seminţe carbonizate şi impresiuni de seminţe descoperite in straturile arheologice din Moldova*, Comunicare. Succava, 1982) a identificat pe un fragment ceramic aparţinînd culturii Criş, de la Glăvăneştii Vechi impresiunile unei seminţe provenind de la *Aegilops sp.* care face parte din familia *Gramineae.* Deoarece printre formele care stau la baza originii griului *ar putea să fie* (sublinierea ne aparţine) şi unele varietăţi de *Aegilops*, autorul se consideră îndreptăţit să spere că această specie „ar fi stat in atenţia purtătorilor acestei culturi, in sensul că încercau poate chiar primele acţiuni de domesticire sau cultivare a sa". Şi pe această linie de gindire M. Cârciumaru consideră că este necesar să se păstreze „rezerve asupra unor concepţii mai vechi conform cărora agricultura a fost adusă in unele părţi ale Europei, in speţă şi in România, din Orientul apropiat". Nu este cazul să discutăm, in contextul de faţă, ampla problemă a primilor cultivatori

spaţiul dintre Carpaţii Orientali şi Nistru) şi Dobrogea drept un centru de formare a culturii bugo-nistriene. Cum într-un recent studiu am avut ocazia să arătăm, pe de o parte, că apartenenţa oaselor de oaie domestică la nivelul mesolitic este pusă la îndoială de specialişti de prestigiu şi pe de altă parte că în toată Dobrogea nu s-a descoperit nici un singur fragment ceramic bugo-nistrian [13], nu mai reluăm această discuţie, cu atît mai mult cu cît nu Dobrogea constituie obiectul articolului de faţă.

Cît priveşte însă Moldova, unde după cum se ştie cea mai veche cultură neolitică cunoscută este cultura Starčevo-Criş, şi aşa cum am mai scris cu alt prilej, încercarea lui V. I. Markevici de a include R. S. S. Moldovenească în aria de răspîndire (dar nu şi de formare) a culturii bugo-nistriene nu pare deloc convingătoare [14].

Autor al unei cărţi intitulate chiar „*Cultura bugo-nistriană pe teritoriul Moldovei*", Markevici ne lasă să înţelegem chiar prin coperta volumului că atribuie acestei culturi şi materiale tipice culturii Starčevo-Criş, un foarte frumos vas globular cu fund profilat şi proeminenţe pe pîntec, figurînd alături de un tipic vas bugo-nistrian [15].

Mai mult decît atîta, întregul volum este ilustrat cu materiale provenite exclusiv de la Soroca (localitate aflată pe malul drept al Nistrului), deşi în harta descoperirilor şi a ariei de răspîndire sînt marcate şi alte puncte aparţinînd culturii formate pe Bug şi ajunse la Nistru abia în cea de-a doua fază a evoluţiei ei. În plus, în unele cazuri, cum ar fi de pildă acela de la Ruptura (Sălişte I), unde predomină materialele Starčevo-Criş, autorul nu se sfieşte să vorbească tot de o staţiune bugo-nistriană, deşi din materialele ilustrate rezultă că acolo s-a descoperit un singur fragment bugo-nistrian [16], care sigur reprezintă un „import" în mediul culturii Criş.

Şi nici nu putem crede că în accepţia colegului de la Chişinău cultura Starčevo-Criş a fost incorporată culturii bugo-nistriene, aceste două culturi avînd origini, evoluţii, teritorii de difuziune şi caracteristici total diferite. Dealtfel, după cum se ştie, pe bază de importuri s-a putut stabili şi un relativ sincronism între cultura Starčevo-Criş şi faza bugo-nistriană II, precum şi între sfîrşitul fazei a III-a şi faza IV-a a culturii bugo-nistriene şi cultura ceramicii liniare [17].

Din lipsă de dovezi, este deci greu de admis o pătrundere bugo-nistriană la vest de Prut înainte de faza a II-a a acestei culturi, deci înainte de stabilirea purtătorilor culturii Starčevo-Criş în Moldova şi cu atît mai puţin după acest moment. Aşa cum am mai subliniat şi cu altă ocazie, potrivit cunoştinţelor noastre „atît cultura Criş, cît şi liniar-ceramică

---

de plante din Europa, un astfel de studiu la ora actuală trebuind în mod obligatoriu să fie elaborat în comun de un arheolog şi un palinolog; dorim însă să atragem atenţia asupra faptului că la Glăvăneştii-Vechi avem de-a face cu o fază evoluată a culturii Criş şi că purtătorii acestei culturi ajunşi aici cunoşteau şi practicau demult tehnica cultivării. Evident, cunoscînd această tehnică, existenţa lui *Aegilops* in zonă nu le va fi rămas indiferentă.

13 S. Marinescu-Bilcu, Pontica, 14, 1981, p. 39—46 (cu toată bibliografia legată de această problemă).

14 *Ibidem*, p. 42.

15 V. I. Markevici, *op. cit.*

16 Idem, *Pamiatniki epoch neolita i eneolita*, Chişinău, 1973, p. 22—23, fig. 7/2.

17 V. N. Danilenko, *Neolit Ukrainy*, Kiev, 1969, fig. 154.

par a rămîne indiferente în fața formelor nefuncționale, lucrate din pastă grosolană, decorate monoton și lipsite de fantezie, ale culturii bugo-nistriene. Sînt de fapt două concepții de modelare și decorative indicînd două lumi care, cel puțin din acest punct de vedere, se exclud, cu atît mai mult cu cît culturile Criș și liniar-ceramică se situează la un nivel net superior acelуia al bugo-nistrienilor"[18]. La aceasta se adaugă faptul, destul de semnificativ, al lipsei culturii bugo-nistriene la vest de Prut.

După părerea noastră, în mileniul V î.e.n., ariile culturilor Starčevo-Criș și mai apoi liniar-ceramică pe de o parte, și bugo-nistriană pe de alta, se atingeau mai degrabă în preajma Nistrului, decît a Prutului, neajungînd niciodată să formeze, așa cum s-a susținut, complexe culturale mixte, Criș-bugo-nistriene[19].

Așa cum am mai arătat cu alt prilej, pînă în prezent, cu excepția unor piese de import Criș, în mediul culturii bugo-nistriene (și invers), toate descoperite în afara teritoriului românesc, nu cunoaștem nici o așezare pe baza căreia să se poată vorbi de un „complex cultural mixt". Am menționat, chiar, că atît cultura Starčevo-Criș, cît și aceea bugo-nistriană și-au păstrat caracterele proprii: forme, pastă, decor etc.[20].

Dar, indiferent dacă se vor descoperi sau nu stațiuni (reale), bugo-nistriene între Prut și Nistru, ele nu vor fi în măsură să schimbe datele problemei, dînd cîștig de cauză ideii potrivit căreia Moldova (alături de Dobrogea) va fi putut constitui un centru primar de formare al culturii bugo-nistriene[21], fie și numai pentru faptul că pe Nistru (la Soroca) această cultură apare în faza II-a din evoluția ei, faza mai veche cunoscută fiind numai dincolo de Nistru. Dealtfel potrivit opiniilor recent exprimate de cercetători de la Moscova, între Bug și Nistru nu există o cultură unitară bugo-nistriană, ci mai multe grupe culturale, printre care și unele aparținînd neoliticului de la Nipru-Doneț.

Din păcate însă și cercetători care cunosc bine realitățile românești (dovadă bogatul aparat critic al lucrărilor lor), cum este de pildă Henrieta Todorova, în volume publicate în limbi de largă circulație internațională (engleză, rusă și germană), elimină complet de pe teritoriul Moldovei cultura Criș, înlocuind-o cu aceea bugo-nistriană (fazele II—V), urmată de aceea liniar-ceramică[22]. Se comit astfel (trebuie s-o spunem) două grave erori. Pe de o parte (deliberat sau nu) se ignoră descoperiri ce sînt cunoscute încă din jurul anilor 1950 și completate pe parcurs și care acoperă teritoriul Moldovei din județul Suceava pînă în județul Bîrlad, iar pe de altă parte sînt infirmate sincronismele mai sus amintite — liniar-ceramică — faza Bug-Nistru III—IV, stabilite de colegii sovietici pe bază de importuri.

---

[18] S. Marinescu-Bîlcu, *Tîrpești. From Prehistory to History in Eastern Romania*, BAR, 107, Oxford, 1981, p. 127.

[19] E. Comșa, SCIV, 22, 1971, 3, p. 377.

[20] S. Marinescu-Bîlcu, Suceava, 8, 1981, p. 165.

[21] Idee susținută de D. Srejović, *Die Wurzeln der Lepenski Vir-Kultur*, în *Neue Entdeckungen der Archäologie*, Bergisch Gladbach, 1973, p. 197—220, și combătută de noi — v. S. Marinescu-Bîlcu, Pontica, 14, 1981, p. 39—46; idem, Dacia, N.S. 26, 1982, p. 153—156.

[22] H. Todorova, *The Eneolithic in Bulgaria*, BAR, 49, Oxford, 1978, tabel 33; idem, *Eneolit Bolgarii*, Sofia, f.a., tabel cronologic; idem, *Die Kupferzeitlichen Äxte und Beile in Bulgarien*, PBF, 9, 14, München, 1981, fig. 1.

Ipoteza pătrunderii bugo-nistrienilor şi la vest de Prut a fost enunţată însă de Eugen Comşa, care şi-a argumentat-o prin „cîteva vase mici de tip bugo-nistrian", descoperite la Zăneşti [23]. Nu dorim să reluăm discuţia asupra acestor două vase [24], dar sîntem siliţi să facem din nou unele precizări : 1) vasele aparţin culturii Precucuteni I, fiind deci posterioare culturilor liniar-ceramică şi bugo-nistriană ; 2) sînt lucrate şi decorate în manieră tipic precucuteniană ; 3) numai forma fundului le apropie de culturile răsăritene (Hortensia Dumitrescu a subliniat toate aceste caracteristici ale lor şi, repetăm, a vorbit de *culturi răsăritene*) [25].

Revenind la o anterioară luare de poziţie a noastră, ne exprimăm regretul că o ipoteză lipsită de orice bază reală s-a bucurat de o atît de largă audienţă internaţională. Credem că sîntem în asentimentul aproape al tuturor colegilor cînd precizăm din nou punctul de vedere al istoriografiei româneşti (exceptînd ipoteza lui E. Comşa, la care ne-am referit mai sus), potrivit căreia prima cultură neolitică din Moldova este cultura Starčevo-Criş, cu cel puţin trei sau patru faze evolutive, dintre care ultima are atit influenţe primite de la cultura Vinča (greu de explicat deocamdată), cît şi liniar-ceramice, fireşti [26].

★

Pătrunsă din Cehoslovacia în Polonia prin porţile Moravei şi prin alte trecători ale Carpaţilor şi răspîndindu-se apoi pe cele două văi — Oder spre nord-vest şi Vistula spre est şi nord-est —, cultura cu ceramică liniară coboară şi pe Nistru, pătrunzînd şi în Moldova — unde a putut veni, eventual, şi pe o cale mai directă din teritoriul actualei Ucraine —, iar de aici în diverse etape pe de o parte în Transilvania de sud-est, iar pe de altă parte în Muntenia (lăsăm deoparte — în contextul de faţă — „importurile" liniar-ceramice aflate în mediul altor culturi) şi poate chiar şi în Dobrogea. Cît priveşte comunităţile Starčevo-Criş existente încă în Moldova în momentul pătrunderii triburilor liniar-ceramice, ele au fost fie asimilate, fie împinse spre alte zone, de către noii veniţi, cu care vor fi vieţuit o vreme în paralel.

Ca şi altă dată, considerăm însă că numărul redus al cercetărilor întreprinse în aşezările acestei culturi (ne referim numai la teritoriul României) nu ne permite încă să conturăm mai precis tabloul evoluţiei ei în zonele noastre. Publicarea bogatei colecţii, provenite din săpăturile de la Traian—Dealul Fîntînilor şi a materialelor de la Glăvăneştii Vechi vor completa (sperăm), multe din lacunele prezente.

Pentru a nu ne referi la cultura liniar ceramică est-slovacă din vestul României, în Moldova, ca şi în centrul şi sud-estul Transilvaniei cele mai

---

[23] E. Comşa, SCIV, 22, 1971, 3, p. 383, nota 45. Atragem din nou atenţia că descoperirea nu a fost făcută la *Zăneşti*, ci pe teritoriul satului Traian, pe locul numit Dealul Viei. Nu înţelegem motivele pentru care unii cercetători continuă să folosească localizări inexacte.

[24] O discutare a acestei probleme — v. S. Marinescu-Bîlcu, *Tîrpeşti* . . ., p. 126—128.

[25] H. Dumitrescu, MemAntiq, 4—5, 1972—1973 (1976), p. 47—54 ; 317—318.

[26] Fără a intra în prea multe detalii noi am atras atenţia asupra unor elemente liniar-ceramice şi Vinča intîlnite în inventarul culturii Criş de la Grumăzeşti (v. S. Marinescu-Bîlcu, SCIVA, 26, 1975, 4, p. 500). Săpăturile recente au sporit numărul acestor descoperiri (mai ales al acelora de influenţă vinciană).

recente descoperiri de acest gen datează din faza clasică, decorată cu linii incizate însoţite de „capete de note muzicale".

Potrivit descoperirilor de care am dispus pînă în prezent, noi am emis, cu toată prudenţa necesară, ipoteza de lucru potrivit căreia cultura cu ceramică liniară din România (mai precis Moldova şi sud-estul Transilvaniei) şi-ar fi desfăşurat evoluţia în trei momente principale [27].

Vedeam atunci în unele materiale de la Traian, Dăneşti, Glăvăneştii Vechi, Perieni, Ghigoeşti, Larga Jijia, cît şi în acelea de la Bancu şi Rupea etc. un prim moment al pătrunderii purtătorilor acestei culturi în Moldova şi sud-estul Transilvaniei, la o dată la care cultura Starčevo-Criş din aceste zone nu-şi încetase evoluţia.

În sprijinul acestei ipoteze, aduceam o serie de materiale descoperite, printre altele, în staţiunea Starčevo-Criş de la Grumăzeşti. Ne refeream la o categorie ceramică arsă la cenuşiu (pasta şi arderea apropiindu-se de acelea ale ceramicii liniare), la prezenţa topoarelor-calapod, la apariţia tehnicii de perforare, precum şi a unor fragmente de vase pe care, nu le-am putut explica decît printr-un contact direct între purtătorii acestor două culturi.

Într-o etapă următoare din evoluţia culturii liniare, cînd sigur triburile acestei culturi continuă să pătrundă în Moldova din centre secundare spre periferia ariei lor de răspîndire, am încadrat majoritatea materialelor de la Glăvăneştii-Vechi (unde însă există şi elemente de decor mai vechi), Traian-Dealul Fîntînilor, Cipău, Hărman, Sudiţi etc.

Acestei faze i-ar putea fi atribuite, de pildă, fragmentele ceramice decorate cu „benzi cu suprafaţa punctată" de la Glăvăneşti ca şi acelea cu „decorul divizat în metope şi suprafaţa haşurată cu linii paralele şi oblice", iar de la Traian-Dealul Fîntînilor copleşitoarea majoritate a ceramicii. Aveam în vedere, pe lîngă cunoscutul fragment de tip Šarka de aici, tendinţa de renunţare la decorul format din linii incizate şi înlocuirea lor cu puncte, prezenţa notelor de formă triunghiulară, sau prelungă, a decorului în bandă punctată, a ornamentelor plastice, precum şi a unor forme pe care autorii săpăturilor din această staţiune le-au legat de forme frecvente în aşezări ale culturilor Pointillée şi Vinča-Turdaş. Era vorba, printre altele, de un vas mic cu contur pătrat, cu colţurile îngroşate şi rotunjite, precum şi de un vas dublu prevăzut cu picioare; acestea din urmă, deşi rare, sînt totuşi cunoscute în mediul liniar ceramic. Cît priveşte decorul în bandă umplută cu puncte (sau împunsături de diverse forme), atît de familiar culturii cu ceramică liniară, pe cea mai mare parte a ariei ei de răspîndire, folosit cu precădere în Cehoslovacia, Polonia, Germania, Olanda etc., am subliniat raritatea lui în zonele extrem sud-estice ale acestei arii. Acest gen de decor ne-a pus în faţa unei întrebări fireşti, legată de frecvenţa lui în repertoriul motivistic al culturii Vinča-Turdaş; „S-ar putea oare datora el în această ultimă cultură unui aport sau unor influenţe liniar-ceramice exercitate în timpul evoluţiei culturii Vinča-Turdaş, sau dimpotrivă cultura Turdaş ar putea reprezenta o variantă a culturii Vinča asupra căreia ceramica liniară îşi va fi

[27] S. Marinescu-Bîlcu, PZ, 46, 1971, 1, p. 4–36; idem, *Tîrpeşti*..., p. 8–23; 126–137, cu toată bibliografia.

pus o atît de puternică amprentă"? Este evident o întrebare la care vor răspunde cu mai multă competenţă cercetătorii care s-au ocupat cu această cultură.

În orice caz, noi arătam că un curent de la sud la nord ar fi mai dificil de admis, întrucît cultura Vinča din faza A foloseşte mai rar decorul în bandă punctată, în timp ce (aşa cum rezultă din materialele publicate pînă în prezent) acest decor este intens utilizat mai ales în zonele primare şi secundare liniar-ceramice. „Evident" — scriam în continuare — „este necesar să avem în vedere aici şi aspectele regionale ale culturilor respective, dar putem accepta mai greu o atît de mare similitudine în decorul ceramicii celor două culturi, fără să admitem influenţe şi raporturi (poate şi de filiaţie) între ele".

În sfîrşit, ultima fază a culturii liniare din Moldova, care încheie evoluţia ei, am considerat-o ca fiind reprezentată deocamdată numai de descoperirile de la Tîrpeşti, unde, după cum se ştie au fost găsite materiale care ne-au permis să vorbim de un contact real între purtătorii acestei culturi şi aceia ai culturii Boian-Giuleşti (etapa Greaca). Aceste descoperiri au umplut dealtfel, din punct de vedere cronologic şi cultural aparenta cezură care părea să existe între culturile liniară şi Precucuteni I [28].

Cultura cu ceramică liniară de pe teritoriul Moldovei va înceta odată cu intrarea ei în sinteza precucuteniană, la nivelul fazei Boian-Giuleşti.

Pentru prima dată putem vorbi acum despre o cultură ce ia naştere pe teritoriul ţării noastre, într-o zonă ce cuprinde sud-estul Transilvaniei şi zona de centru-vest a Moldovei (nu avem în vedere decît Moldova, atunci cînd vorbim de prima cultură autohtonă). Este adevărat că o serie de argumente, cum ar fi de pildă prezenţa în sud-estul Transilvaniei atît a culturii liniar-ceramice, cît şi a fazei Giuleşti a culturii Boian ar putea pleda în favoarea formării culturii Precucuteni în această zonă, dar deocamdată preferăm să păstrăm rezervele impuse de cercetările destul de limitate făcute asupra primei faze a culturii Precucuteni.

★

Problemele originilor şi evoluţiei culturii Precucuteni, ca şi acelea ale apartenenţei unor staţiuni la această cultură au fost poate unele dintre cele mai aprig dezbătute şi controversate în literatura de specialitate postbelică. Sînt astăzi aproape unanim acceptate (cu completările şi uşoarele retuşe aduse de cercetările din ultimii 24 de ani) punctele de vedere enunţate (şi dealtfel binecunoscute) de Hortenisa Dumitrescu, potrivit cărora faza Precucuteni I este rezultatul unei simbioze etno-culturale liniar-ceramică-Boian-Giuleşti [29]. Întrucît, la rîndul nostru, am analizat pe larg elementele esenţiale transmise de cele două culturi culturii Precucuteni I, atît în domeniul creaţiei materiale, cît şi în al celei spirituale, nu vom mai relua acum şi aici această discuţie [30]. Dorim însă să corectăm o mai veche părere a noastră legată de o eventuală contribuţie a culturii

---

[28] *Ibidem.*

[29] H. Dumitrescu, SCIV, 5, 1954, 1—2, p. 50—51 ; idem, SCIV, 8, 1957, 1—4, p. 53—73.

[30] S. Marinescu-Bîlcu, *Cultura Precucuteni pe teritoriul României*, Bucureşti, 1974 (cu toată bibliografia).

Bug-Nistru la formarea culturii Precucuteni. Cu ani în urmă, scriam: „nu poate fi trecut însă cu vederea că şi ceramica Bugului meridional, mai ales în faza a doua, foloseşte banda îngustă umplută cu puncte ... Deşi, pînă la publicarea monografică a culturii Bugului sudic trebuie păstrate toate rezervele necesare, noi credem că analogiile cele mai apropiate sînt de aflat tot în contextul liniar-ceramic tîrziu. Să fi preluat cultura Precucuteni I această manieră ornamentală din cultura Bugului, ca mai apoi să o vehiculeze mai departe spre Cehoslovacia? [31]. Deocamdată doar semne de întrebare". Însă în urma publicării rezultatelor obţinute de cercetătorii sovietici cu privire la cultura Bug-Nistru şi a faptului că am putut lua contact direct cu materialele acestei culturi, am putut afirma cu certitudine că nici cultura liniar-ceramică, nici aceea precucuteniană nu au fost influenţate de cultura bugo-nistriană [32]. Cît priveşte banda punctată, problema ei a fost discutată mai sus. Precizăm o dată în plus că între decorul în bandă punctată al culturii bugo-nistriene şi acela similar din liniar-ceramică nu se poate stabili nici un fel de legătură. Cu atît mai puţin în ceea ce priveşte motivistica sau calitatea ceramicii.

Evident, la naşterea culturii Precucuteni au contribuit şi alte culturi, ca Hamangia, Vinča-Turdaş, Tisa etc., însă o serie întreagă de elemente ale acestor culturi, ca şi ale altora, sînt greu de depistat, întrucît triburile precucuteniene au modificat şi prelucrat într-un mod cu totul propriu atît formele cît şi decorul ceramicii culturilor care au intrat iniţial în sinteza culturii lor, precum şi pe acelea împrumutate pe parcurs [33].

Cu mulţi ani în urmă am opinat şi noi pentru împărţirea în trei faze a culturii Precucuteni făcută de Vladimir Dumitrescu [34], nuanţîndu-ne însă opiniile: „avînd în vedere fenomenul complex pe care îl constituie evoluţia istorică a triburilor neo-eneolitice, cu toate că unele aşezări din cadrul aceleiaşi faze încep sau sfîrşesc în momente diferite, este prematur să creăm, deocamdată, noi subîmpărţiri, cu toate că nu excludem posibilitatea precizării pe parcursul viitoarelor săpături a unor sub faze. Este suficient să arătăm de pildă că aşezări tipice fazei Precucuteni II (Larga Jijia, Izvoare I 1) îşi încep existenţa înainte de sfîrşitul vieţuirii în aşezările fazei I (Traian-Dealul Viei, Borleşti, Eresteghin), sau altele, aparţinînd fazei Precucuteni III (Tîrpeşti, Sabatinovka), sînt ocupate încă înainte de sfîrşitul unora dintre aşezările fazei anterioare (Trudeşti-Ghioeşti, Mîndrişca etc.). Există evident şi aşezări care se încadrează strict în limitele uneia sau alteia dintre fazele culturii Precucuteni [35]". Dar, ca şi în cazul culturii liniar-ceramice (şi chiar Starčevo-Criş), staţiuni precucuteniene, aparţinînd mai ales primelor două faze, sînt fie necerce-

---

[31] S. Marinescu-Bilcu, Alba Regia, 12, 1971, p. 170—171 (comunicarea a fost ţinută însă în mai 1970, înainte de a fi avut ocazia să consultăm volumul lui V. I. Danilenko).

[32] S. Marinescu-Bîlcu, *Cultura Precucuteni* ..., p. 109—127; idem, *Tîrpeşti*..., p. 135—139.

[33] Întreaga problematică şi bibliografia aferentă în S. Marinescu-Bîlcu, *Cultura Precucuteni*..., p. 109—131.

[34] Vl. Dumitrescu, BcrROB, 9, 1959, p. 12—14; idem, in *Istoria României*, I, Bucureşti, 1960, p. 60—63; idem, SCIV, 14, 1963, 1, p. 51—78.

[35] S. Marinescu-Bilcu, Thracia Praehistorica, Supplementum Pulpudeva (Plovdiv, 1978), 3, Sofia, 1982, p. 21—25.

tate, fie inedite [36]. Sigur publicarea rezultatelor obţinute la Traian-Dealul Viei şi a acelora de la Poduri (care însă este încă în stadiul cercetării de teren) va completa major cunoştinţele noastre şi în acest domeniu.

Publicarea rezultatelor este cu atît mai necesară, cu cît cercetătorii străini afirmă, fără să încerce să argumenteze, că folosirea meandrului şi spiralei, precum şi contururile rotunjite ale vaselor în Precucuteni II — Tripolia A 1 (chiar şi Lebö-Szakalhat) s-ar datora influenţelor directe exercitate de cultura Mariţa [37]. Lăsînd deoparte faptul că atît spirala, cit şi meandrul, ca dealtfel şi formele rotunjite, se întîlnesc şi în culturile liniar-ceramică şi Precucuteni I (ca să nu mai vorbim de formele rotunjite Starčevo-Criş şi Vinča), ne-am întreba firesc pe unde şi cum va fi ajuns cultura Mariţa în Moldova de centru-vest (leagănul culturii Precucuteni) şi prin intermediul căror (sau cărei) culturi îşi va fi exercitat aceste influenţe, cunoscut fiind conservatorismul culturii Hamangia care (în paranteză fie spus), cunoaşte şi ea atît meandrul, cît şi spirala (este adevărat ceva mai rară).

Evoluţia Precucuteni I—II—III a fost bine precizată şi urmărită atît pe baza tipurilor de aşezare, de locuinţe, cît şi pe baza uneltelor, pe aceea a ceramicii şi a plasticii, motiv pentru care nu vom mai stărui aici asupra acestor probleme [38].

★

În pragul împlinirii unui veac de la descoperirea celei mai remarcabile culturi eneolitice din sud-estul Europei, ne referim se înţelege la cultura Cucuteni, a cărei problematică este binecunoscută specialiştilor noştri, vom încerca să creionăm doar cîteva din principalele etape evolutive ale ei [39].

Ca şi cultura Precucuteni (şi chiar mai mult decît ea), cultura ceramicii pictate policrom îşi află originile pe plaiurile Moldovei.

Vladimir Dumitrescu a arătat că la baza ei a stat în chip neîndoios cultura Precucuteni III, pe care s-au grefat o serie de influenţe externe venite din ariile culturilor Gumelniţa şi Petreşti, influenţe pe care le sesizează atît în arderea pastei vaselor, cît şi în tehnica picturii. Şi în chip firesc se trage concluzia că „procesul naşterii culturii Cucuteni din cultura Precucuteni nu s-a putut petrece în nici un caz în zona vastă pe care este cunoscută această cultură încă din faza A, ci într-o zonă mult mai restrînsă, situată în regiunea de sud-vest a ariei ulterioare de răspîndire şi anume în sud-estul Transilvaniei, sud-vestul Moldovei şi nord-estul Munteniei. Este limpede că numai în această zonă restrînsă s-a putut petrece acel contact între triburile precucuteniene pe de o parte şi acelea nord-est gumelniţene şi ale culturii Petreşti pe de altă parte, care să determine acele schimbări structurale în cultura materială a triburilor precucuteniene şi în special în ceramică, schimbări ce au dus la transformarea cul-

[36] Ne referim mai ales la staţiunea de la Traian-Dealul Viei săpată în cea mai mare parte.

[37] H. Todorova, *The Eneolithic...*, p. 30.

[38] S. Marinescu-Bîlcu, *Cultura Precucuteni...*, cu toată bibliografia.

[39] Întreaga bibliografie referitoare la problemele acestei culturi poate fi găsită în: Vl. Dumitrescu, BerROB, 9, 1959, p. 6—48; idem, SCIV, 14, 1963, 1 şi 2. p. 51—78; 285—308, idem, *Arta culturii Cucuteni*, Bucureşti, 1979. Lucrările mai recente sînt citate şi în: S. Marinescu-Bîlcu. Cercetări Istorice, Iaşi, 8, 1977, p. 125—144, idem. *Tîrpeşti...*, p. 50—88; 139—173.

turii Precucuteni III în cultura Cucuteni A. Acest contact a fost dealtfel înlesnit nu numai de vecinătatea teritorială, ci şi de comunitatea etnică dintre triburile acestor trei culturi ...” [40].

Cu ani în urmă noi încercam (cu prudenţă) să limităm mai strict aria de formare a culturii Cucuteni scriind: „admiţînd că o cultură nouă nu se poate forma decît într-o zonă de maximă înflorire a culturii care a precedat-o (şi din care a luat naştere), zonă în care, pe diferite căi, au pătruns cu uşurinţă şi influenţele colaterale, va trebui să eliminăm (cu titlul de ipoteză de lucru în faza aceasta a cercetării) de la teritoriul de formare al culturii Cucuteni sud-estul Transilvaniei, unde deocamdată nu pare să fi existat o adevărată locuire Precucuteni III, mai ales dacă se va dovedi că în zona subcarpatică din Moldova triburile cucuteniene au locuit încă din etapa A1, ştiut fiind că nicăieri în Transilvania nu pare să se fi descoperit materiale care să contureze o astfel de etapă de sine stătătoare” [41].

O altă împărţire a culturii Cucuteni (decît aceea aproape general acceptată a lui Vladimir Dumitrescu), făcută de colegul ieşean A. Niţu, care foloseşte ca element director raportul dintre ceramica pictată pe fond brun şi aceea pictată pe fond alb şi admite faciesul Stoicani-Aldeni ca primă etapă Cucuteni A1 [42] — exclude implicit de la zonele de formare ale complexului Ariuşd-Cucuteni-Tripolie nu numai sud-estul Transilvaniei, dar şi centrul-vest al Moldovei, limitîndu-i aria genetică la o fişie situată în nordul Munteniei şi sudul Moldovei, adică la un teritoriu din care lipseşte din nou componenta principală — respectiv faza Precucuteni III.

Şi dacă la acest punct de vedere adăugăm ipoteza Henrietei Todorova după care „faciesul Bolgrad” (în fond Stoicani-Aldeni) reprezintă o sinteză Varna-Tripolie [43] în mod paradoxal şi în contradicţie cu realităţile arheologice şi istorice, culturii Cucuteni i s-ar găsi „cele mai sud-tracice substraturi”. Evident un atît de bizar punct de vedere nu poate fi acceptat de nici un cercetător, oricît de modest cunoscător al problemelor complexului Ariuşd-Cucuteni-Tripolie ar fi.

Nu mai luăm în discuţie etapele culturii Cucuteni A, nici ariile sau aspectele regionale ale lor, ci ne vom opri doar o clipă (am făcut-o mai pe larg, recent, la Suceava) asupra „rolului” jucat de factorul „C” în trecerea de la faza Cucuteni A la aceea A-B (trecerea organică de la faza A-B la faza B nefiind controversată).

Ne-am alăturat şi noi ideii potrivit căreia trecerea la faza cultural-stilistică A-B a culturi Cucuteni s-a realizat pe baza unui proces de evoluţie internă [44], la care factorul extern de tip „C” nu a avut de jucat nici un rol [45].

---

[40] Vezi nota 34.

[41] S. Marinescu-Bîlcu, StCom Sibiu, 21, 1981, p. 27—34.

[42] A. Niţu, StCom Sf. Gheorghe, 1973 (1975), p. 112, fig. 1.

[43] H. Todorova, *op. cit.*, p. 39—42. Evident aspectul Stoicani-Aldeni nu are nimic comun cu originile pe care încearcă să i le stabilească autoarea.

[44] Vezi nota 34.

[45] S. Marinescu-Bîlcu, *Tîrpeşti* ..., p. 82—88. Problema aşa-numitului factor „C” va trebui rediscutată deoarece, aşa cum dealtfel am mai scris (v. S. Marinescu-Bîlcu, *op. cit.*, p. 88, nota 23) numai o necunoaştere totală a culturii Precucuteni III (= Tripolie A) a putut-o duce pe A. Dodd Opriţescu la concluzia că în formele şi ornamentele ceramice Cucuteni C ar

Pe baza descoperirilor de la Drăgăşeni şi Scutari am putut, la rîndul nostru, demonstra nu numai evoluţia firească şi liniară de la o etapă la alta, dar am evidenţiat că aria de formare şi cristalizare a noii faze înglobează teritoriul Moldovei şi al R. S. S. Moldoveneşti, staţiunile dintre Nistru şi Bug reprezentînd (ca şi în cazul culturii Precucuteni II—III — Tripolie A I — A II) numai zone de expansiune, întrucît aşezările primare sînt de plasat în regiunile de la vest şi de la est de Prut [46].

★

Aşa cum spuneam mai sus, am dorit să punctăm mai ales originile culturilor neolitice şi eneolitice de pe teritoriul Moldovei şi cerem în egală măsură scuze predecesorilor şi colegilor dacă nu i-am amintit pe toţi în acest excurs succint şi lacunar, deoarece cu greu se pot acoperi o multitudine de probleme în spaţiul prin definiţie atît de limitat al unui studiu succint. I-am avut în minte pe toţi de la Ailio, la Hvoiko, Beldiceanu, Buţureanu, H. Schmidt, T. Passek, Hortensia şi Vladimir Dumitrescu, Radu şi Ecaterina Vulpe, C. Matasă, O. Kandiba, la M. Petrescu-Dîmboviţa, A. Niţu, Movşa, Cernîş etc., dar ne-a fost practic imposibil să le rezumăm contribuţiile şi ideile. Îşi vor afla desigur locul fiecare, atît într-o istorie a arheologiei româneşti, cît şi în istoricul fiecărei culturi sau perioade în parte [47].

Este de asemenea departe de noi gîndul de a fi dat soluţii definitive sau de a fi realizat măcar o schiţă de sinteză. Am dorit numai să formulăm cel puţin o parte din gîndurile şi întrebările noastre în speranţa că cel puţin unele îşi vor afla răspunsuri în cercetările viitoare.

À PROPOS DE CERTAINES OPINIONS SUR L'ORIGINE ET L'ÉVOLUTION DE L'ÉPOQUE NÉO-ÉNÉOLITHIQUE DE MOLDAVIE

RÉSUMÉ

Analysant les problèmes du début de la vie néolithique en Moldavie, l'auteur combat l'hypothèse d'Eugène Comşa, selon lequel seront découverts, à l'ouest du Prut, des restes de la culture néolithique acéramique (supposés à avoir été déjà identifiés à Soroca, sur le Dniester), ainsi que de la culture bugo-dniestrienne. On attire l'attention, d'une part, sur le fait que les découvertes attribuées au néolithique précéramique de Soroca sont mises en doute même par des chercheurs soviétiques, car les restes ostéologiques sont si fragmentaires qu'ils n'ont pu être identifiés avec certitude, tandis que les analyses poléniques sont tout à fait absentes.

exista o puternică tradiţie de caracter Precucuteni III — Tripolie A şi că atît ceramica pictată, cît şi aceea de tip C ar fi create de una şi aceeaşi populaţie. Problema este însă deosebit de importantă şi ne rezervăm libertatea de a o discuta cu altă ocazie. Dealtfel anumite analize făcute asupra acestei categorii ceramice descoperite în staţiunea de la Drăguşeni duc spre o serie de concluzii contrare punctului de vedere exprimat de A. Dodd Opriţescu.

[46] S. Marinescu-Bîlcu, *Tîrpeşti*..., p. 82—88.

[47] Dealtfel lucrările lor sînt toate menţionate în studiile folosite de noi. Vezi notele: 18, 33, 34, 39.

D'autre part, l'auteur précise que les restes de la culture bugo-dniestrienne sont arrivés près du Dniester à peine pendant la IIe phase de cette culture, c'est-à-dire au temps où la Moldavie a été déjà occupée par les tribus de la culture Starčevo-Criş et, en même temps, à l'ouest du Prut on n'a découvert aucune pièce appartenant à la culture bugo-dniestrienne (du moins jusqu'à présent). L'auteur rejette aussi la thèse non-fondée de D. Srejović, selon lequel la Moldavie et la Dobroudja auraient appartenu à l'aire de formation de la culture bugo-dniestrienne. On souligne aussi l'absence inexpliquable de la culture de Criş en Moldavie sur les tableaux chronologiques d'Henriette Todorova, remplacée par l'inexistence, dans ces provinces, de la culture bugo-dniestrienne.

L'auteur discute ensuite les voies de pénétration de la culture rubanée en Moldavie, ainsi que son évolution (au long d'au moins trois phases) dans cette province, en soulignant l'apport de cette culture à la formation de la culture Précucuteni, à côté de la contribution de la phase Giuleşti de la culture Boian de Valachie, ainsi que d'autres influences culturelles. La culture Précucuteni (qui est la première culture autochtone sur le territoire de la Moldavie) se situe à la naissance de la culture de Cucuteni (évidemment avec la contribution d'autres cultures — par exemple celles de Petreşti, Gumelniţa, etc.).

L'auteur combat aussi la thèse vraiment inattendue d'Henriette Todorova, selon laquelle l'aspect Bolgrad de l'est du Prut (en réalité l'aspect Stoicani-Aldeni de Roumanie) représenterait une synthèse des cultures Varna-Tripolje.

La culture de Cucuteni mérite à juste titre le qualificatif de la plus splendide culture énéolithique du sud-est européen, en première ligne par sa céramique polychrome. Avant de finir, l'auteur esquisse sommairement les problèmes de cette dernière culture.

W BESSELL DESPRE RELIGIA GETICĂ*

DE

VASILE LICA

În memoria profesorului
Radu Vulpe

Oare mai trebuie să amintim datoria sacră a istoricului de a aduce un omagiu înaintașilor săi? Efortul acestui omagiu este întotdeauna îndeajuns răsplătit, pentru că el implică nu numai ceea ce se numește *l'état de la question*, ci oferă nebănuite posibilități de explorare a subiectului prin contactul cu atît de diverse moduri de abordare a problemei asupra căreia ne aplecăm.

Venind mai aproape de subiectul acestor rînduri — religia getică — se constată, uneori, tendința de a începe ,,istoriografia problemei" de la momente istoriografice destul de recente, ceea ce nu este întotdeauna recomandabil, pentru că istoricii mai vechi, chiar dacă ar păcătui prin ceea ce M. Eliade numește ,,interpretări naturiste" ale unor simboluri religioase [1], aduc, totuși, puncte de vedere interesante, care se vehiculează în timpurile mai apropiate, uneori cu știință, drept niște noutăți.

Aceste considerații ne-au condus la ideea comentării interpretărilor și opiniilor despre religia getică ale unui învățat german, pe numele său Wilhelm Bessell. Acesta nu este un necunoscut în istoriografia noastră, dar valoarea pe care o au, după părerea noastră, interpretările și opiniile sale merită mai multă atenție decît li s-a acordat pînă acum [2].

W. Bessell s-a născut în 1830, lîngă Hannovra, unde a murit în 1864. A urmat filologia clasică la Universitatea din Göttingen. Deși a trăit atît de puțin, a scris multe lucrări, între care *De rebus Geticis*, Göttingen, 1854 ; *Über das Leben des Ulfilas und die Zukehrung der Gothen zum Christentum*, Göttingen, 1860 ; art. *Gothen*, în *Ersch-Grüber Enzyklopädie*, I. 75, p. 98—242 [3].

În *De rebus Geticis*, partea a doua, *Mores Getarum*, se află capitolul *Sententia de immortalitate animorum et Zamolxis, deus Getarum* (p. 42—51), asupra căruia ne vom apleca în cele ce urmează. Ne-am oprit asupra acestui

---

* Acest comentariu este o parte a *Studiului introductiv* la o ediție în limba română a cărții lui W. Bessell, pe care o pregătim împreună cu colegul nostru G. Șerban, filolog clasic.

[1] M. Eliade, *De la Zalmoxis la Genghis-Han*, București, 1980, p. 45—46.

[2] Pentru întîia dată, din cîte știm noi, în istoriografia română, W. Bessell apare la Gr. Tocilescu, *Dacia înainte de romani, București*, 1880. Deosebită considerație îi acordă, ca și Tocilescu, I. I. Russu, *Religia geto-dacilor*, AISC, 5, 1944—1948 și N. Gostar, V. Lica, Κωγαίνον, în Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A. D. Xenopol Iași, 17, 1980, p. 623—7. În treacăt, este amintit și la I. H. Crișan, *Burebista și epoca sa* [2], București, 1977, p. 418.

[3] *Allgemeine Deutsche Biographie*, II. Berlin, 1875. p. 569—570. Pentru aceste date, mulțumim d-lui dr. A. Miron, de la Universitatea din Saarbrücken.

capitol, considerînd atît valoarea sa mai ridicată, în raport cu celelalte, cît și interesul suscitat, în vremea din urmă, de spiritualitatea getică, de pasionantele dezbateri declanșate în jurul ei.

Capitolul se deschide cu critica relatării lui Herodot, a surselor sale de informare. W. Bessell se exprimă clar : „*Herodotus harum rerum auctor antiquissimus, duplici fonte usus fuisse videtur*" (p. 42). Iar mai jos, arată că Herodot : „*postquam de religione Getarum memoravit, ita pergit*" (p. 42), citînd, mai departe, începutul din Herodot, IV, 95. Despre originea știrilor din acest capitol, Bessell arată că : „*aut priorem fontem praebebant Getae ipsi, aut alter, quod mihi probabilius videtur, nihil est nisi ratio Graecorum, qua mores Getarum explicarint. Vix enim Herodotus poterat dubitare, quin Zalmoxis* δαίμων *esset* Γέτησιν ἐπιχώριος, și *quidem Getae ipsi de ipsorum religione eum certiorem fecerant*" (p. 42). Ceea ce este deosebit de important în demersul lui W. Bessell este corecta sa orientare metodologică. Învățatul german manifestă preocuparea de a distinge pe informatorii lui Herodot, fapt esențial pentru exegetul religiei getice, care vrea, firesc, să știe cît se datorează geților din informațiile transmise de autorii vechi. Concluzia sa, în parte subînțeleasă, este în sensul că informatorii lui Herodot au fost, pe de o parte, *geții* (IV, 94), iar de cealaltă *grecii* (IV, 95). Că această concluzie a sa este perfect întemeiată, o dovedesc cercetările întreprinse de către Gr. Tocilescu [4] și I. I. Russu [5]. Nu este lipsit de interes să arătăm că asemenea direcție metodologică nu este prea frecventă în istoriografia problemei [6], ceea ce sporește și mai mult valoarea demersului învățatului german.

Mai departe, W. Bessell explică cum au ajuns grecii să-l transforme pe Zalmoxis în sclav [7] al lui Pythagoras și pe acesta autor al „doctrinei" nemuririi sufletului la geți : „*licet sane mirum fuerit Graecis, quod apud ferocissimam gentem Thraciae fidem de immortalitate animorum : itaque Pythagoram, qui hanc disciplinam et ipse edocuerat, auctorem fuisse probabile iis erat*" (p. 42). Raționamentul grecilor îi apare superfluu lui W. Bessell, care spune că este greu de crezut cum ar fi reușit Pythagoras să introducă o asemenea „doctrină" la un neam așa de neînfricat ca geții, cu atît mai mult cu cît această credință se află și în alte părți ale Traciei (p. 42). În acest sens, el subliniază că „*qui se immortalem esse putaret, libentissime in alteram vitam transgredi cuperet*" (p. 43). Numai așa, arată învățatul german, putem înțelege de ce geții „cred în propria lor nemurire", de ce traussi îl socot pe cel mort a fi „într-o eternă fericire" și de ce tracii de dincolo de Crestona își ucideau soțiile (p. 43). Din toate acestea, W. Bessell deduce concluzia, perfect întemeiată [8], că această credință tracică nu l-a avut drept autor pe celebrul filozof grec.

Informația lui Herodot despre geții, care trăgeau cu arcul, amenințînd zeul, W. Bessell o pune în legătură cu „*sententia Graecorum, qui Iovem putabant deum unicum esse coeli*" (p. 44), interpretare acceptată, în

---

[4] Gr. Tocilescu, *op. cit.*, p. 681.

[5] I. I. Russu, *op. cit.*, p. 85.

[6] V. Lica, AUI, 22, 1976, p. 123—127 : idem AIIA Iași, 19, 1982.

[7] După Simina Noica și C. Noica, *Fragmentele presocraticilor*, I, Iași, 1974, p. 151, n. 5, „sclav, in cazul unui străin ales, poate insemna și : secretar, discipol, prieten".

[8] Trimitem, in acest sens, numai la I. I. Russu, *op. cit.*, *passim*.

această formă, de către Gr. Tocilescu [9]. Ea este acceptată, însă, într-un alt context, după părerea noastră, cel real, de către I. I. Russu. Eminentul învăţat arată că „această ingenioasă ipoteză ar putea servi cel mult pentru ilustrarea unui fenomen de analogie şi anume că şi la geţi zeul fulgerelor şi văzduhului (poate, în genere, al cerului, echivalent deplin cu Zeus-Iuppiter) Gebeleizis era considerat ca putere supremă ori chiar unică (exclusivă), a întregului univers" [10].

Considerînd cele două teonime — *Zalmoxis* şi *Gebeleizis* —, W. Bessel crede că ar fi putut exista la geţi un dualism, ceea ce desigur nu se poate admite [11]. Învăţatul german admite, însă, şi ideea că *Zalmoxis* ar fi doar un epitet pentru Gebeleizis. Atare ideea se impune după W. Bessell, pentru că „...*Zalmoxis apud recentiores usitatissimum fuerit nomen*; *Gebeleizis nusquam nominetur*" (p. 45). După cum se vede, istoricul german, ca şi alţii de după el, nu au putut explica, satisfăcător, faptul menţiunii, *o singură dată*, a lui Gebeleizis în toată literatura veche, relativă la geţi. Se ştie cît profit au tras şi mai trag adepţii „monoteismului" getic din această situaţie. După părerea noastră, explicaţia stă în faptul că autorii vechi de după Herodot nu au fost interesaţi decît de relaţia dintre Zalmoxis şi Pythagoras. Cum Herodot nu l-a amintit decît o singură dată pe Gebeleizis [12], iar relaţia amintită a stabilit-o numai între Zalmoxis şi Pythagoras, autorii greci nu se vor mai interesa de Gebeleizis [13].

În ceea ce priveşte forma corectă a teonimului *Zalmoxis* sau *Zamolxis*, autorul german arată că „*decernere non audeo utra forma sit recta*" (p. 44), fiind vorba aici, incontestabil, de o metateză. Ipoteza este vrednică de toată atenţia, întrucît aflăm, astfel, cum s-a ajuns ca la unii autori vechi să se vorbească despre *Zalmoxis*, iar la alţii despre *Zamolxis*, ca despre una şi aceeaşi zeitate, cînd în Lexiconul Suidas există cunoscuta notiţă despre *zeiţa Zamolxis*. Această notiţă, regretatul nostru profesor N. Gostar, o interpreta în sensul existenţei la geţi a unui cuplu divin de tipul *Himmelsvater-Erdmutter* cum se întîlneşte la atîtea popoare indoeuropene, ceea ce ni se pare perfect plauzibil [14]. Teonimul *Zamolxis — Zalmoxis* (W. Bessell nu face cuvenita distincţie) este tradus prin „*qui sub terra habitat*" (p. 44) [15].

În paginile următoare, W. Bessell se ocupă de critica informaţiilor oferite de către Hellanikos, Strabon, Lucianus din Samosata, Diodorus Siculus, Platon etc., insistînd mai cu seamă asupra primilor trei.

Despre Hellanikos, al cărui text îl pune în paralel cu cel herodoteic, IV, 95, istoricul german conclude că informaţiile sale „*ita conveniunt*

---

[9] Tr. Tocilescu, *op. cit.*, p. 690.

[10] I. I. Russu, *op. cit.*, p. 111.

[11] Cum nu a fost admis nici dualismul iranic propus de A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană* [3], I, Bucureşti, 1889, p. 65, 12.

[12] Pentru forma acestui nume vezi *Thracia*, II, Sofia, 1974, p. 357—360.

[13] V. Lica, AUI 22, 1976, p. 126, n. 17.

[14] N. Gostar, *Zalmoxis*, Cercetări istorice, S.N., 1982 (sub tipar). Despre Ζαμολξις θηλυκῶς ὄνομα θεᾶς (Suidas, *s.v.*), cf. şi A. Bodor, Dacia, N.S., 7, 1963, p. 239, care nu face însă distincţia *Zalmoxis-Zamolxis*, în sensul propus de N. Gostar.

[15] Nu este lipsit de interes să arătăm că W. Bessell, contemporan cu geneza indo-europenisticii, apelează la datele oferite de ea, pentru a-şi sprijini ipoteza.

cum Herodoti verbis, ut non possim non credere, ex Herodoto ipso deprompta esse" (p. 45)[16].

Cît priveşte relatarea lui Strabon, învăţatul german este la fel de categoric „*sane statuere licet, auctorem totius narrationis, si ad originem spectamus, fuisse Herodotum, posteriores ad arbitrium atque consilium, quae accipiebant, mutasse*" (p. 47). În cadrul exegezei informaţiei lui Strabon, W. Bessell face o interesantă observaţie asupra toponimului şi hidronimului Κωγαίονον, transmise de geograful grec, în sensul că avem, aici, o coruptelă din cuvintele Καταγαίον οἰκήματος, transmise de Herodot, IV, 95 (p. 46). Observaţia aceasta, care a stîrnit aprinse reacţii, ni se pare perfect întemeiată[17].

Analizînd informaţiile transmise de Lucianus, Platon şi alţi autori vechi, învăţatul german conchide că sînt fie „*ex Herodoto deprompta*" (p. 48), fie provin „*ab insciis scriptoribus traditae, quorum magnopere intererat res pulchras enarrare, quas posteriorum credulitas facile esset acceptura*" (p. 47) şi, în sfîrşit, dacă Platon însuşi ne transmite fabulaţii, nu ne mai mirăm că „*postea nihil certi memoriae tradi*" (p. 50).

În urma acestei grave contaminări a informaţiei originare a lui Herodot, prin care Zalmoxis „*modo Deum, modo vatem, modo legislatorem, modo Getam, modo Scytham, modo Graecum quendam, modo Hiperboreum, habitum esse a veteribus vidimus*" (p. 51), W. Bessell conchide că „. . . *Herodotum unicum esse fontem, quem sequi liceat*" (p. 51). Încheierea lui W. Bessell ni se pare perfect justificată, dovedind din partea sa o remarcabilă cunoaştere a istoriografiei şi literaturii antice, a caracteristicilor lor, o orientare metodologică fără greş.

În finalul capitolului, învăţatul german susţine, in spiritul concepţiei sale generale, că „*Zamolxin fuisse Deum Getarum, gentis Thraciae, non Geto-Dacorum, ut it dicam, ut videtur Straboni, neque Scytharum, quod frustra probare Lucianus*" (p. 31), concluzie justificată, considerînd informaţiile vechi[18].

La încheierea acestor rînduri, sperăm că ni se va concede părerea că W. Bessell este un cercetător de seamă al problemei in discuţie şi, ceea ce este mai important, unul obiectiv al religiei getice. Lucrarea, în general, este alcătuită într-o manieră modernă, dovedind o acribie ştiinţifică şi o metodă remarcabile, cu un aparat critic impecabil şi, mai presus de toate, arătînd un cunoscător profund al literaturii şi istoriografiei antice. Desigur că W. Bessell plăteşte tribut atît formaţiei sale de filolog clasic, cît şi unei tendinţe pronunţate către erudiţie a secolului său, în sensul cultivării,

---

[16] La aceeaşi concluzie au ajuns, mai tîrziu, Gr. Tocilescu, *op. cit.*, p. 684, nr. 276; F. Jacoby, *F. Gr. Hist.*, I, a, p. 454; M. Nasta, în *Actes du IIe Congrès International de Thracologie*, 3, Bucureşti, 1980, p. 346, n. 41.

[17] N. Gostar, V. Lica, Κωγαίονον unde se citează bibliografia esenţială a problemei şi unde se susţine justeţea ipotezei lui Bessell. Autorii au urmărit toate implicaţiile acestei ipoteze, constatînd că afirmaţia lui M. Eliade despre „les grottes rituelles" dacice nu se poate susţine documentar.

[18] Problema este extrem de dificilă şi nu poate fi rezolvată prin ocolirea ei, fie şi elegantă. Cf. I. I. Russu, *op. cit.*, p. 64—5; N. Gostar, *Zalmoxis*; V. Lica, Istros. Buletinul Muzeului Brăilei, 1, 1980, p. 180.

uneori excesivă, a amănuntului, în dauna integrării fenomenelor în contextul istoric[19] şi mai cu seamă a realizării unei imagini de ansamblu a religiei getice.

Aceste consideraţii, însă, impuse de cu totul alte exigenţe decît cele ale secolului trecut, nu întunecă valoarea *contribuţiei* lui W. Bessell la studierea religiei getice, contribuţie care impune reintegrarea autorului ei în circuitul istoriografic, unde învăţatului german i se cuvine un binemeritat loc.

W. BESSELL ÜBER DIE RELIGION DER GETER

ZUSAMMENFASSUNG

Der Verfasser bespricht das nach seiner Meinung wertvollste Kapitel der Dissertation *De rebus Geticis* (1854 !) des frühverstorbenen W. Bessell, wobei er sowohl die methodologischen Grundsätze der Arbeit, als auch einige der erzielten Ergebnisse hervorhebt. Diese scheinen auch heute noch gültig zu sein, wie z.B. die *interpretatio Graeca* der Lehre des Zamolxes, oder die Abhängigkeit aller späteren Quellen — einschließlich des Hellanikos — vom Bericht des Herodot.

---

[19] W. Bessell vorbeşte, mereu, eronat, despre „nemurirea" sufletului, ceea ce nu se justifică nici prin informaţia lui Herodot şi nici prin datele generale ale culturii şi civilizaţiei getice, din vremea acestuia, Cf. V. Lica, AUI, 22, 1976, p. 127—128.

NOI DESCOPERIRI DIN EPOCA MIGRAŢIILOR DIN ZONA CAREI (JUD. SATU MARE)

DE

I. NÉMETI

În ultimele două decenii, cu ocazia cercetărilor arheologice şi a diferitelor munci edilitar-gospodăreşti, în zona de activitate a Muzeului din Carei au fost descoperite mai multe vestigii arheologice ce se încadrează în epoca migraţiilor (respectiv în sec. IV–IX) (fig. 9).

1. **Andrid** (jud. Satu Mare). În hotarul comunei la locul numit „Dîmbul Morii", în anul 1968, a fost descoperit, întîmplător, un mormînt de înhumaţie, cu scheletul în poziţia întins pe spate. Nu dispunem de nici o informaţie privind orientarea scheletului şi poziţia inventarului funerar, din care au fost recuperate [1]:

— un văscior de culoare cenuşie, lucrat la roată, de formă bitronconică, cu fundul drept şi gîtul cilindric şi buza uşor evazată. Pasta vasului este fină, de calitate superioară. Pe gît este ornamentat cu linii paralel-verticale lustruite, şterse. Dimensiuni: diametrul gurii = 9 cm; înălţimea = 7,5 cm; diametrul fundului = 6 cm (fig. 1/1).

— un cercel lucrat din bronz, terminat într-o perlă de formă cubică. Diametrul maxim = 2,5 cm (fig. 1/2).

— un fragment dintr-o perlă de chihlimbar (fig. 1/3).

Văsciorul este un recipient caracteristic secolelor V–VI. Un vas similar este cunoscut dintr-un mormînt de înhumaţie de la Şintereag [2]. Cerceii terminaţi în perlă cubică sau poliedrică fac parte din inventarul descoperirilor funerare din secolele V–VI cunoscute din România, Ungaria şi Cehoslovacia [3].

Mormîntul de la Andrid, pe baza inventarului funerar, se leagă cel mai probabil de orizontul arheologic reprezentat de descoperirile de la Dindeşti [4], Ghenci [5], Valea lui Mihai [6], datate în a doua jumătate a secolului al V-lea.

---

[1] Obiectele au fost salvate de Márton Francisc şi predate ulterior muzeului şcolar din satul Dindeşti (nr. inv. 5–7).

[2] C. Gaiu, ActaMP, 2, Zalău, 1979, pl. II/1.

[3] Em. Zaharia, N. Zaharia, Dacia N.S., 19, 1975, p. 201–235; K. Horedt *Moreşti. Grabungen in einer Vor-und Früh-geschichtlichen Siedlung in Siebenbürgen*, Bucureşti, 1979, p. 187–188; A. Solomon, L. Barkóczi, ArchÉrt, 1979, 2, p. 189–209; K. Gubitza, ArchÉrt, 19, 1899, p. 264–268.

[4] I. Németi, ActaMN, 4, 1967, p. 499–506.

[5] Idem, StCom Satu Mare, 1, 1969, p. 121–123.

[6] M. Roska, AISC, 1, 1928–1933, p. 69–72; E. Andrássy, Közlemények, 4, 1944, 1–2, p. 91–96.

2. Dindești (jud. Satu Mare)

A. La ferma C.A.P.-ului, care se află pe o vastă insulă din Valea Erinului, a fost descoperit, întîmplător, un mormînt de înhumație. Complexul funerar a fost deranjat parțial de un șanț de fundație, iar restul inventarului funerar a fost scos, fiind scobită o nișă în peretele șanțului. În acest fel s-a putut reconstitui aproximativ atît groapa sepulcrală,

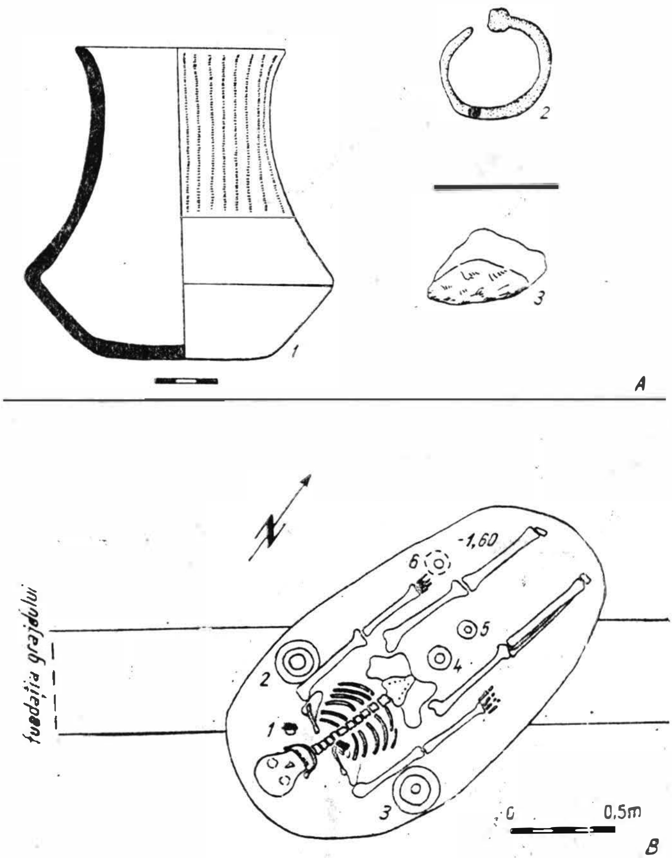

Fig. 1. 1—3 Andrid „Dîmbul Morii"; 4 Dindești „Ferma C.A.P.-ului" (mormînt reconstituit).

poziția scheletului, cît și poziția inventarului funerar. Groapa a fost săpată în lut galben avînd o formă ovală, cu lungimea de 195 cm, lățimea de 105 cm și adîncimea de 160 cm. Scheletul, lung de cca 160 cm, zăcea în poziția întins pe spate, orientat în direcția SSV (capul)-NNE.

Inventarul funerar. Lîngă craniu s-a găsit un pieptcn din os, sfărîmat de lucrători. Nu s-a recuperat. Din informațiile culese ulterior de la descoperitori, presupunem că era de tipul cu un rînd de dinți (?).

— fără a se putea preciza locul ei în mormînt, dar aparținînd sigur acestui complex funerar, s-a recuperat o fusaiolă din *calcar*, de formă bitronconică. Diam. maxim=4,7 cm; inv. 3300 (fig. 2/1).

— La înălţimea umărului stîng era aşezat un castron de culoare cenuşie, cu aspect săpunos, cu fundul profilat. Dimensiuni: d.g. = 18,5 cm; î = 8,5 cm; d.f. = 8 cm; inv. 3297 (fig. 2/3; 10/9).

— lîngă humerusul drept era aşezat un alt castron de culoare cenuşie, cu picior scund, bine detaşat. Dimensiuni: d.g. = 19,5 cm; î = 10,5 cm; d.f. = 8 cm; inv. 3296 (fig. 2/2; 10/10).

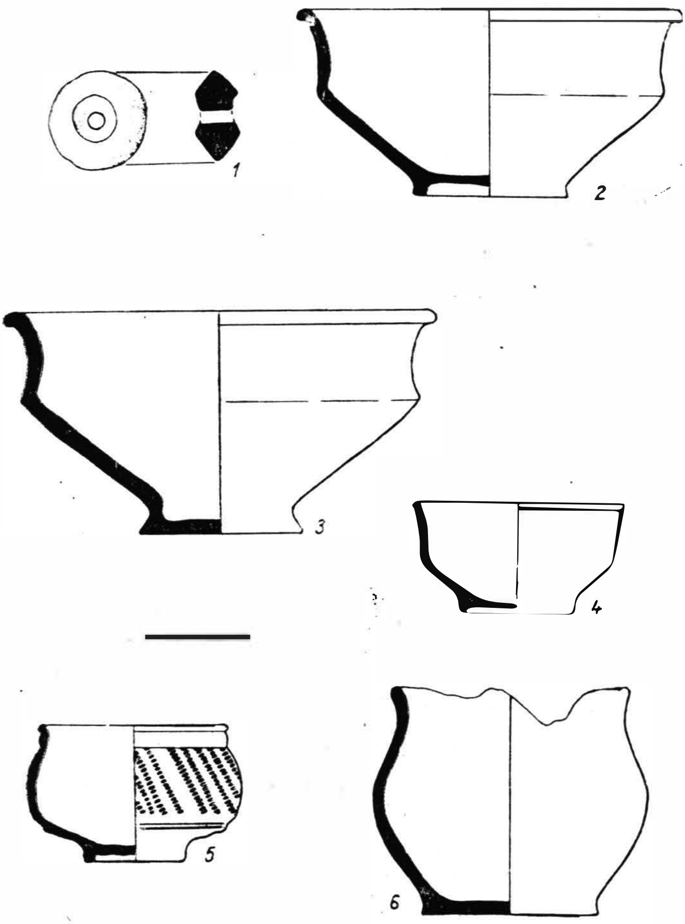

Fig. 2. 1—6 Dindeşti „Ferma C.A.P.-ului" (inventarul mormîntului de înhumaţie).

În partea inferioară a scheletului au fost aşezate două boluri:

— un bol de culoare cenuşie deschisă la exterior şi închisă în interior, fundul profilat. Dimensiuni: d.g. = 10 cm; î = 5 cm; d.f. = 5,5 cm; inv. 3298 (fig. 2/4; 10/5).

— alt bol de culoare cenuşie închisă, fundul inelar, profilat. Suprafaţa vasului este acoperită în întregime cu *angobă* de culoare cenuşie în-

chisă care dă vasului un aspect elegant. Pe corp este decorat cu un ornament simplu, imprimat (stampat) format din şir oblic de linii alcătuite din patrulatere. Dimensiuni: d.g. 10,5 cm; î = 11 cm; d.f. = 9 cm; inv. 3295; (fig. 2/5; 10/8).

Fără a avea posibilitatea de-a stabili locul în mormînt, dar provenind tot din acest complex funerar, a mai fost recuperat un borcan scund lucrat cu mîna, de culoare cenuşie închisă, cu profil pîntecos, fundul plat. Dimensiuni: d.g. = 10,5 cm; î = 11 cm; d.f. = 9 cm; inv. 3295 (fig. 2/6; 10/12).

Din cauză că pieptenul nu poate fi reconstituit, mormîntul de înhumaţie este greu de datat pe baza inventarului rămas. Bolurile de culoare cenuşie, nestampate, au analogii în mormintele de la Ghenetea [7] şi în descoperirile funerare de tip Sîntana de Mureş-Cerneahov [8]. Cupa cu motive stampate are corespondente în descoperirile de la Porolissum [9]. Aceste analogii ne fac să credem, că, din punct de vedere cronologic, mormîntul aparţine sfîrşitului secolului al IV-lea sau începutul secolului al V-lea, cînd în nord-vestul ţării noastre se petrec mari perturbări datorită pătrunderii violente a hunilor la Dunărea de Jos.

B. La locul numit „Latura brazilor” (cimitirul nou românesc) a fost surprins în anul 1969 un mormînt de înhumaţie, din care a putut fi recuperată numai partea superioară a scheletului. Mormîntul a fost deranjat de groapa unui mormînt recent. Orientarea aproximativă a scheletului era N (capul) — S sau NV (capul)—SE.

Inventarul funerar: — fragment de sabie din fier, cu un singur tăiş, foarte corodat. Se distinge o bucată din mîner şi o parte din lamă. Dimensiuni: lungimea totală 48,7 cm; inv. 3292 (fig. 3/3).

— cataramă turnată din bronz, limba ei este ornamentată cu un mic prag reliefat. Dimensiuni: lungimea = 4,5 cm; inv. 3293, (fig. 3/2; 10/2).

— limba de la o curea atîrnătoare, lucrată prin turnare, cu un ornament care înfăţişează pe avers o luptă între trei animale — doi grifoni şi o cervidee. Separat printr-o bară de scena animalieră, la punctul unde piesa se asamblează cu cureaua prin stifuri de fier, apare figura unui iepuraş. Pe revers piesa este ornamentată cu motive vegetale — lujeri, care se desfăşoară în spirală. Dimensiuni: lungimea = 11,5 cm; lăţimea maximă = 3,5 cm; inv. 3294 (fig. 3/1, 10/1).

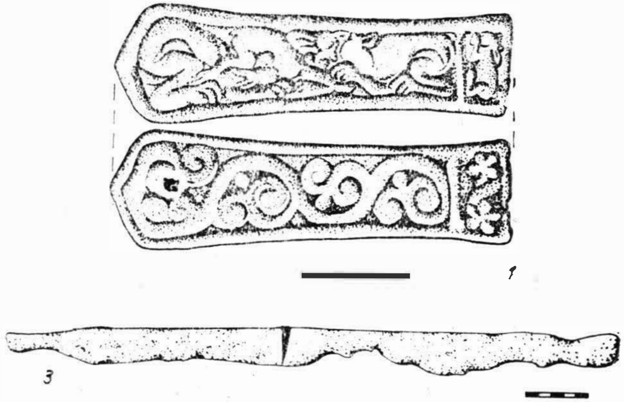
Analogii pentru limba de curea atîrnătoare se întîlnesc în toate descoperirile avarice tîrzii din Cîmpia Panonică: Homokmegy, Szebény [10], Kékesd, Romanyó [11], Holiare [12], Gáter [13], Urböpuszta [14]. În aceste desco-

---

[7] S. Dumitraşcu, StCom Satu Mare, 2, 1972, pl. LXII/4—5.
[8] I. Kovács, Dolgozatok- Travaux, 2, 1912, fig. 11; 33/3; I. Ioniţă, Inv. Arch. Roumanie, fasc. 8, Bucureşti, 1977, R. 43 (mormîntul nr. 61, vasele nr. 3, 5).
[9] N. Gudea, ActaMP, 4, 1980, pl. II/7, p. 119.
[10] E. Garam, I. Kovrig, I. Gy. Szabó, Gy. Török, *Avar Finds in the Hungarian National Museum*. I, Budapesta, 1971, fig. 5/11a-b; 17/a-b; 14/a-b.
[11] A. Kiss, *Avar Cemeteries in Country Baranya*, Budapesta, 1977, pl. XV/4; XLVII/5.
[12] A. Točik, AS, 1968, pl. LVIII/1.
[13] E. Kada, ArchÉrt, 28, 1908, p. 332.
[14] I. Bóna, ArchÉrt, 84, 1957, 2, pl. XXXV/1.

periri funerare găsim analogii şi pentru cataramă : Urböpuszta[15], Szentes[16], Gáter[17], Hómezövásárhely[18], Holiare[19] etc.

Din nord-vestul României se cunosc relativ puţine asemenea descoperiri : Zalău[20] şi, probabil, Căuaş[21]. Vestigii avarice aparţinînd unei perioade avarice mai timpurii din nord-vestul ţării noastre mai pot fi menţionate la Valea lui Mihai[22], Cheşereu şi Săcuieni[23].

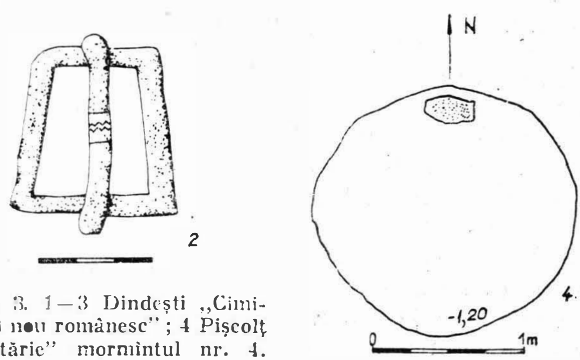

Fig. 3. 1—3 Dindeşti „Cimitirul nou românesc" ; 4 Pişcolţ „Lutărie" mormîntul nr. 4.

Descoperirile avarice din Transilvania care au în inventarul lor piese turnate au fost încadrate cronologic în secolul al VIII-lea, precum şi la începutul secolului al IX-lea (720—800)[24].

---

[15] *Ibidem*, pl. XXV/2.

[16] G. Csalány, ArchÉrt, 26, 1906, p. 299, fig. 3.

[17] E. Kada, ArchÉrt, 28, 1908, p. 335.

[18] I. Kakasz, ArchÉrt, 14, 1894, p. 207.

[19] A. Točik, AS, 1968, pl. LXII/6 ; LXVII/7.

[20] V. Matei, ActaMP, 3, 1979, p. 487 ; K. Horedt, Studijne Zvesti AUSAV, 16, 1968, p. 116—117 ; *Magyarország Népéinek története az öskortól a honfoglalásig* (Muzeul Naţional Ungar), p. 96, fig. 22.

[21] F. I. Fetzer, ArchÉrt, 17, 1897, p. 437, K. Horedt, Studijne Zvesti AUSAV, 16, 1968, p. 116—117.

[22] *Repertoriul documentelor din judeţul Bihor*, Oradea, 1974, p. 84 ; E. Andrássy, Inventarul Muzeului de la Valea lui Mihai, Dosar nr. 47/1954, p. 13.

[23] M. Comşa, *Centenar muzeal orădean*, Oradea, 1972, p. 211.

[24] K. Horedt, *Contribuţii la istoria Transilvaniei, sec. IV—XIII*, Bucureşti, 1958, p. 67.

Pe baza analogiilor din nord-vestul ţării noastre, precum şi din zonele limitrofe, mormîntul de la Dindeşti se încadrează în rîndul descoperirilor avarice tîrzii şi datează din a doua jumătate a secolului al VIII-lea sau la inceputul secolului al IX-lea.

3. Irina (jud. Satu Mare). În vechea colecţie a Muzeului din Carei se află un vas de tip borcan, descoperit întîmplător în localitatea Irina. Vasul are o culoare cărămizie, cu mari pete negre şi este ornamentat, pînă mai jos de mijloc, cu linii în val, intercalate cu linii simple paralele. Dimensiuni: d.g. = 13 cm; î = 23,5 cm; d.f. = 9 cm; nr. inv. 3290 (fig. 8/4; 10/13).

Analogii pentru acest vas găsim la Biharia [25], Nuşfalău „tigoiul lui Benedek" [26], Arad. Vladimirescu [27], descoperiri datate în sec. VIII—IX. Nu cunoaştem nici o informaţie în legătură cu această descoperire; presupunem că provine dintr-un complex funerar. Împreună cu acest vas a ajuns la Muzeul din Carei, tot de la Irina, un fragment de cuţit şi un vîrf de săgeată romboidală, de tip maghiar [28], fără să avem vre-un indiciu că aceste piese ar fi avut vreo legătură între ele (Inv. 3291; 3588) (fig. 8/7, 8).

4. A. Pişcolţ „Nisipărie". Cu ocazia cercetării necropolei de epocă Latène au fost descoperite cîteva morminte, notate cu nr. 18, 21, 81, 83, 84, 87, 197, care datează din epoca migraţiilor.

Mormîntul nr. 18 (fig. 8/11). Mormînt de incineraţie în groapă, cu contur nedeterminat. La adîncimea de 1,30 m faţă de nivelul actual. S-a aflat o grămăjoară de oase umane calcinate, iar printre ele, un amnar de fier. Lungimea amnarului este de 8,2 cm; nr. inv. 3590 (fig. 8/9).

Mormîntul nr. 21 (fig. 8/12). Mormînt de incineraţie în urnă. Urna este un vas de tip borcan, lucrată cu mîna, din pastă de calitate inferioară, de culoare cărămizie-roşcată. Găsită în stare fragmentară. Dimensiuni: d.g. = 18 cm; î = 25 cm; d.f. = 11 cm; inv. 3591 (fig. 8/5; 10/3).

Printre oasele calcinate se afla o cataramă de fier, cu cîrlig. Nr. inv. 3592 (fig. 8/6; 10/7).

Mormîntul nr. 81. Mormînt de incineraţie în groapă. La adîncimea de 0,80 m se afla o grămăjoară de oase calcinate. Fără inventar funerar.

Mormîntul nr. 83. Mormînt de incineraţie în groapă. La adîncimea de 0,90 m se afla o grămăjoară de oase calcinate. Fără inventar funerar.

Mormîntul nr. 84. Mormînt de incineraţie în groapă. La adîncimea de 0,42 m se afla o grămăjoară de oase calcinate. Fără inventar funerar.

Mormîntul nr. 87. Mormînt de incineraţie în groapă. La adîncimea de 0,38 m se afla o grămăjoară de oase calcinate. Fără inventar funerar.

Mormîntul nr. 197. Mormînt de incineraţie în groapă. La adîncimea de 1,20 m se afla o grămăjoară de oase calcinate. Fără inventar funerar. Pe nivelul antic de călcare s-a găsit un amnar avînd lungimea de 9,5 cm, nr. inv. 3598 (fig. 8/10; 10/6).

---

25 S. Dumitraşcu, Crisia, 8, 1978, p. 60, fig. 7.

26 I. Matei, ActaMP, 3, 1979, p. 481, pl. XXI/3.

27 M. Barbu, M. Zdoba, Ziridava, 11, 1979, pl. I/1,3.

28 Z. Székely, Crisia, 4, 1974, fig. 4/8, 9; Gy. László, *A honfoglaló magyar nép élete*, Budapesta, 1944, pl. XXV/1—6.

Cele şapte morminte, din punct de vedere al ritului, se împart în două categorii :

— morminte de incineraţie în urnă (M. nr. 21) şi

— morminte de incineraţie în groapă (M. nr. 18, 81, 83, 84, 87 şi 197).

Mobilierul funerar este foarte sărăcăcios, numai două dintre ele au avut puţin inventar. Descoperiri similare se cunosc din necropola nr. 2 de la Bratei [29], unde sînt prezente ambele variante de incineraţie. Din inventarul funerar intră în discuţie vasul din M. nr. 21, cele două amnare şi catarama cu cîrlig. Vasul-borcan lucrat cu mîna, de mărime mijlocie, se apropie de ceramica slavă de tip Praga [30]. Un vas similar se cunoaşte de la Tîrgu-Secuiesc [31] şi Davideni [32].

Cele două amnare au analogii la Bratei [33], Mecko, Urbas [34] (R. S. F. Iugoslavia), Tiszaderzs [35] (R. P. Ungară). Acest tip de amnar are mijlocul corpului ridicat, iar braţele scurte, întoarse şi cu capetele rotunjite, fiind caracteristice pentru secolele VI—VII.

Catarama de fier cu cîrlig este o piesă rară, necaracteristică. Are analogii în descoperirile avarice de la Szegvár [36] (R. P. Ungară), într-un mormînt datat în perioada avară timpurie.

Pe baza ritului de incineraţie şi a inventarului funerar foarte sărac, credem că mormintele de la Pişcolt — „Nisipărie" aparţin unei mici comunităţi din secolul al VII-lea.

B. Pişcolţ „Lutărie". Cu ocazia exploatării lutului pentru gospodăriile comunei au fost scoase la iveală numeroase vestigii arheologice aparţinînd diferitelor epoci istorice. Printre altele au fost descoperite incidental patru morminte de înhumaţie, cu inventar funerar foarte sărac, format din cîteva vase de lut. După relatările descoperitorilor scheletele erau lungite pe spate, mîinile lîngă corp, orientate N (capul)—S. Lîngă craniu se aflau aşezate unul sau două vase mici şi mijlocii.

1. Oală scundă de culoare roşiatică lucrată cu mîna ; uşor pîntecoasă, aflată în mormîntul nr. 1. Dimensiuni : d.g. = 9 cm ; î = 11 cm, d.f. = 5 cm, nr. inv. 2602 (fig. 4/2).

2. Vas cenuşiu cu profil bitronconic, lucrat cu roata; gura inelară. Fund profilat. Recuperat din mormîntul nr. 2. Dimensiuni : d.g. = 11 cm, î = 10,5 cm ; d.f. = 6,2 cm, nr. inv. 2603 (fig. 4/3).

3. Cană la roată de culoare cenuşie, cu pîntecele arcuit; fundul profilat, aparţine mormîntului nr. 3. Dimensiuni : d.g. = 8,6 cm ; î=16 cm ; d.f. = 6 cm ; nr. inv. 2604 (fig. 4/4).

4. La mormîntul nr. 4, deşi a fost deranjat, osemintele umane fiind scoase s-a putut observa totuşi conturul gropii sepulcrale cu dimensiunile

---

[29] Eug. Zaharia, *Populaţia românească în Transilvania în secolele VII—VIII (Cimitirul nr. 2 de la Bratei)*, Bucureşti, 1977, p. 15 şi 39.

[30] I. Borkovszky, *Staroslavska keramik ve stredne Evrope*. Praga. 1940.

[31] K. Horedt, SCIV, 2, 1951, pl. VIII/2.

[32] I. Mitrea, Carpica, 12, 1980, pl. XXIII/3.

[33] Eug. Zaharia, *op. cit.*, fig. 31/4.

[34] Sandor Nad, *Inventaria Archeologica Jugoslavija*, Fasc. 17, Belgrad, 1973 (I. 163/2); Idem, PAD Voivodanski Museia, 20, 1971, pl. I/3.

[35] E. Garam, I. Kovrig, I. Gy. Szabó, Gy. Török, *op. cit.*. vol. I, fig. 4/17.

[36] I. Bóna, ArchÉrt, 106, 1976, fig. 2/9.

160 × 150 cm, cu adîncimea de 1,20 m. În mormînt, surprins „in situ", se afla un vas aşezat iniţial lîngă cap. Din inventarul lui a mai fost recuperat un mic borcan.

— vas tip borcan, pereţii uşor arcuiţi, buza evazată de culoare cărămizie, cu pete mari negre. Dimensiuni: d.g. = 10,5 cm; î = 17 cm; d.f. = 6,5 cm; inv. 2615 (fig. 4/5; 10/11).

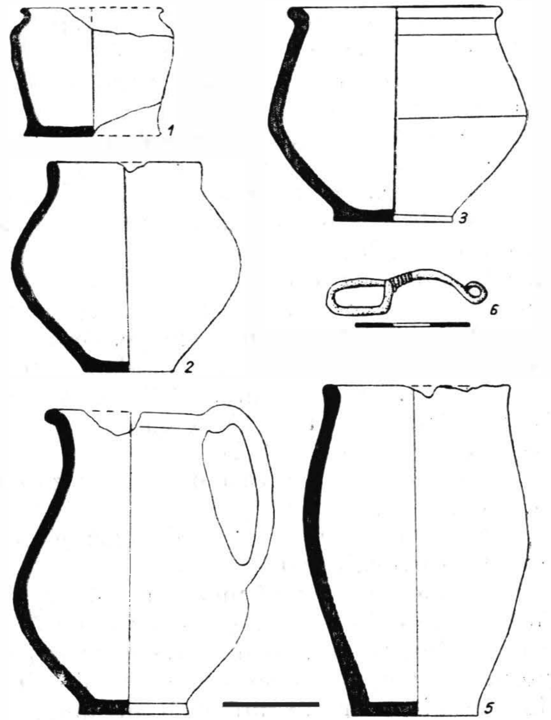

Fig. 4. 1—5 Pişcolţ „Lutărie", vase din morminte; 6 Pişcolţ „Nisipărie", fibulă de bronz găsită pe nivelul antic.

— borcănaş lucrat cu mîna, de culoare cărămizie, spart de lucrător. Dimensiuni: d.g. = 7,2 cm; î = 7 cm; d.f. = 6,8 cm; inv. 2606 (fig. 4/1).

Analogii pentru aceste vase se întîlnesc mai ales în descoperirile datate la sfîrşitul secolului al III-lea şi în prima jumătate a secolului al IV-lea. Pentru vasele nr. 1 şi 2 amintim descoperirile de la Oradea-Salca [37], Seidin [38] (menţionate ca descoperiri din secolele III—IV), Csongrád-Kenderföldek, Dunaharasztos, Tiszalök [39] din Cîmpia Panonică. Cana de culoare cenuşie este un vas obişnuit în descoperirile de tip sarmatic. Menţionăm ca analogii vasele de la Sîntion [40], Oradea-Salca [41], Girişul de

[37] Titus L. Roşu, Dacia, N.S., 9, 1965, fig. 1/5.
[38] M. Blăjan, Crisia, 5, 1975, fig. 7/4—5.
[39] M. Párducz, ActaArchHung, 11, 1959, 1—4, pl. VII/4, 15, 16; pl. XVI/13; pl. XXI/2.
[40] S. Dumitraşcu, *Lucrări ştiinţifice*, Oradea, 1968, pl. VIII/6.
[41] Titus, L. Roşu, Dacia, N.S., 9, 1965, fig. 1/9.

Criş [42], Seitin [43] şi Makó [44]. Vasele din mormîntul nr. 4 sînt lucrate cu mîna şi au analogii la Seitin [45] şi Makó [46].

5. La nivelul de călcare din epoca antică, în punctul „Nisipărie", a fost descoperită o fibulă din bronz, fragmentară, cu piciorul întors pe dedesubt şi desfăşurat pe arcul lăţit. Lungimea totală este de 4,5 cm; inv. 3587 (fig. 4/6). Această fibulă are analogii în mediul dacilor liberi de la Medieşul Aurit [47], sau din descoperirile de tip Sîntana de Mureş — Cerneahov de la Săveni [48], Miorcani [49], datate din secolul al IV-lea e.n.

Mormintele de la Pişcolţ — „Lutărie", deşi sînt de înhumaţie nu conţin obiecte de inventar metalice sau podoabe specifice sarmatice. Mormintele pot fi datate pe la sfîrşitul secolului al III-lea sau mai degrabă în secolul al IV-lea e.n.

Tot la Pişcolţ-„Lutărie" au mai fost descoperite prin săpături de salvare şi urmele unei aşezări din secolele IV—V e.n. O parte din materialele arheologice provin din descoperiri fortuite, iar altele s-au aflat în gropi menajere dezvelite sistematic. Aceste materiale constau din ceramică şi din cîteva unelte din fier.

1. *Ceramica* este lucrată la roată, doar cîteva fragmente au fost găsite lucrate cu mîna. Cele mai frecvente forme sînt:

a) castron de culoare cenuşie, cu buza inelară, fundul scund, profilat. Este o ceramică fină, arsă inoxidant. Dimensiuni: d.g. = 22 cm?; î = 13,5 cm; d.f. = 8 cm; inv. 2613 (fig. 5 A/1, 3).

b) Fragment de cană de culoare cenuşie, ornamentată cu linii adîncite, inv. 2611 (fig. 5 A/2).

c) Fragmente din vase mari, cu buza larg evazată, cu aspect de chiup, inv. 2616 (fig. 5A/6).

În unele cazuri, atît vasele mari, cît şi castroanele erau ornamentate cu motive lustruite (fig. 5 A/4, 5).

În cele cinci gropi menajere observate mai atent apare o ceramică similară, de culoare cenuşie sau roşiatică, lucrată la roată, ornamentată cu linii adîncite, uneori în val sau cu motive lustruite (fig. 5B/1—4). În groapa nr. 4 a fost găsit şi un vas de tip borcan fragmentar, lucrat cu mîna, asemănător vasului găsit în mormîntul nr. 4, inv. 2631 (fig. 5/4).

2. *Unelte din fier.* Au fost găsite: cuţite, inv. 2606, 2607 (fig. 6/4, 5); seceri, inv. 2608, 2609 (fig. 6/2, 3); cheie, inv. 2610 (fig. 6/1).

Ceramica are aspecte de influenţă provincială romană. Analogii găsim la Cipău [50], Simian [51] şi la Tiszalök [52], Makó [53] (R. P. Ungară)

---

42 Muzeul Ţării Crişurilor, nr. inv. 11129 (Catalogul expoziţiei 2050 — Tracii şi geto-dacii în nord-vestul României, p. 18, nr. 141.

43 M. Blăjan, Crisia, 5, 1975, fig. 9/2.

44 M. Párducz, Dolgszeged, 15, 1939, pl. XX/13.

45 M. Blăjan, *op. cit.*, fig. 8/6 sau fig. 10/3.

46 M. Párducz, DolgSzeged, 15, 1939, 11, XVIII/5, pl. XX/16; pl. XVI/5.

47 S. Dumitraşcu, T. Bader, *Aşezarea dacilor liberi de la Medieşul Aurit*. I, Satu Mare, 1967, fig. 19.

48 Arist. Crişmaru, SCIV, 19, 1968, 2, fig. 3.

49 I. Ioniţă, InvArchRoumanie, Bucureşti, 1977, fasc. 8, R. 43/2.

50 N. Vlassa, SCIV, 16, 1963, 3, fig. 3/3; fig. 7/1.

51 Muzeul Ţării Crişurilor, nr. inv. 1139 (Catalogul expoziţiei 2050 .... p. 12.).

52 M. Párducz, ActaArchHung, 11, 1959, fasc. 1—4, pl. XXI/9.

53 Idem, DolgSzeged, 15, 1939, pl. XVI/2, 5; XV/2,3; XVIII/6.

descoperiri datate din a doua jumătate a secolului al IV-lea sau prima jumătate a secolului al V-lea. Din obiectele metalice amintim cheia, care apare mai rar în zona noastră. Analogie menţionăm de la Lazuri [54]. O piesă identică, simbolică, se află pe marele colier din tezaurul de la Şimleul-Silvaniei, sub formă de pandantiv [55].

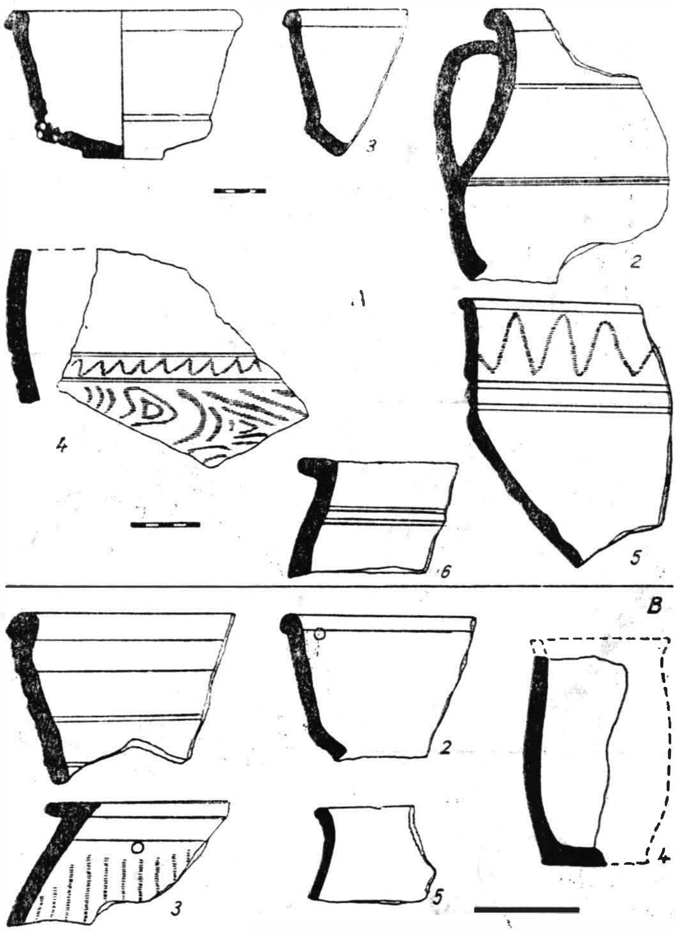

Fig. 5. Pişcolţ „Lutărie", A descoperiri întîmplătoare: B fragmente ceramice din gropi menajere (aşezare).

Pe baza analogiilor menţionate, aşezarea de la Pişcolţ-„Lutărie" se poate data în a doua jumătate a secolului al IV-lea, sau chiar la începutul celui următor.

[54] Muzeul judeţean Satu Mare, informaţii de la Gh. Lazin.

[55] R. Florescu, I. Miclea, *Tezaure transilvănene*, Bucureşti, 1979, fig. 79, 82; A. Haberlandt, Jahreshefte des österreichischen archäologischen Instituts, 41, 1954, p. 101.

5. Urziceni (jud. Satu-Mare). În anul 1972, cu ocazia unor munci edilitar-gospodărești în „curtea grănicerilor" a fost descoperit întîmplător un mormînt de înhumație. Din inventarul mormîntului a fost recuperat un castronaș de culoare cărămizie-roșiatică, lucrat la roată, ornamentat în interior cu caneluri circulare, iar pe bază cu un inel reliefat. Dimen-

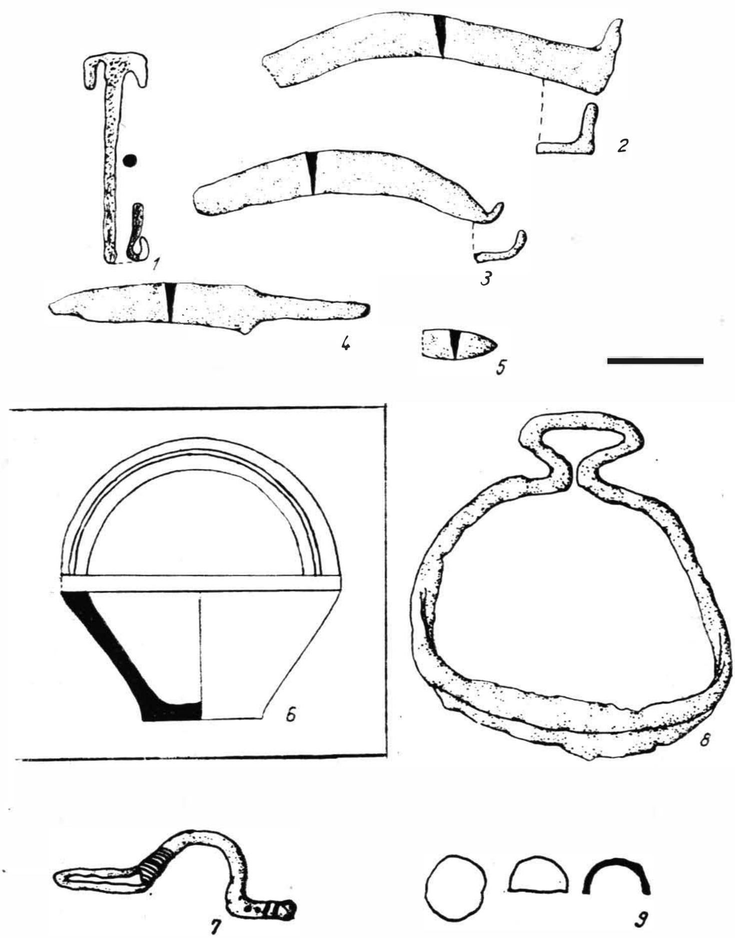

Fig. 6. 1—5 Pișcolț „Lutărie", descoperiri metalice din așezare; 6 Urziceni „Curtea grănicerilor", vas din mormînt de inhumație; 7—9 Valea lui Mihai „Rètalj", mormînt de înhumație.

siuni : d.g. = 15 cm ; d.f. = 6,5 cm ; î = 7 cm ; inv. 2901 (fig. 6/6). Vasul prezintă o raritate pentru zona Careiului. Analogii menționăm de la Simand [56] (cimitirul daco-sarmatic din sec. al III-lea), Jánosszállás [57],

---

[56] N. Chidioșan, *Sesiunea de comunicări științifice a muzeelor de istorie*, București, 1971, vol. II, fig. 1/8.

[57] M. Kőhegyi, Évkönyv Móra Ferenc Múzeum, 1971, 1, fig. 5, 6.

Dombóvár [58], datate în epoca romană tîrzie din secolele III—IV. Pe baza analogiilor credem că vasul de la Urziceni se poate data în secolul al IV-lea.

6. Valea lui Mihai (jud. Bihor). În incinta localităţii, la locul numit „Rétalj", în 1969 plugul a deranjat un mormînt de înhumaţie. Inventarul mormîntului şi puţinele observaţii se datorează profesorului Ludovic Tusa. După relatările lui, scheletul zăcea în poziţia întinsă pe spate, orientat N (capul)—S. Mormîntul fiind răvăşit de plugul tractorului, poziţia mobilierului funerar n-a fost stabilită cu exactitate. S-a constatat că sabia era aşezată în partea stîngă a scheletului, de la umăr pînă la bazin. Lîngă bazin, în partea dreaptă, erau depuse vîrfurile de săgeţi şi toporul din fier. Lîngă labele picioarelor se găseau, într-o grămadă, o zăbală, două scări de şa, o verigă din fier. De mobilierul funerar — după relatările descoperitorului — mai aparţineau un nasture mic, semisferic şi o fibulă, ambele lucrate din bronz, şi un obiect din os, dispărut ulterior.

Inventarul funerar. Scările de şa sînt rotunde, uşor deformate, cu toarte, fără gît separat, baza scărilor este formată prin lăţimea barei de fier, avînd o nervură mediană, nr. inv. 2285—2286 (fig. 6/8; 7/2). Analogii găsim la Tîrnăveni [59], Teiuş [60], Aiud [61], Stremţ [62] şi la Ártánd [63], Nyiregyháza [64], Nagykamarás [65] (R. P. Ungară).

Zăbala este de formă simplă, comună, alcătuită din două bucăţi. Psaliile sînt la fel de simple, cu un capăt îndoit, avînd fiecare cîte două găuri aşezate simetric, inv. 2282 (fig. 7/1). Analogii amintim de la Szob [66] (R. P. Ungară).

Toporul de fier cu aripioare este relativ rar întîlnit în mormintele avarice din Transilvania şi din regiunile limitrofe. (inv. 2281, fig. 7/4). Analogii menţionăm de la Pilismarót [67], Pécs-Köztemetö [68] (R. P. Ungară).

Veriga din fier cu trei plăcuţe era folosită probabil ca o piesă de harnaşament (inv. 2287, fig. 7/5). Nici analogii şi nici indicaţii privind funcţionalitatea acestei piese n-am găsit în literatura de specialitate consultată, ea nu apare în reconstituirile de harnaşamente din epoca avarică [69].

Vîrfurile de săgeţi cu trei muchii sînt obiecte de inventar obişnuite din mormintele avarice (inv. 2283—2284; fig. 7/3; 8/3). Analogii găsim la Szagvár [70], Kécel [71], Áetánd [72], Dunaszakcsö [73] şi altele (R. P. Ungară).

---

[58] M. Albeker, ArchÉrt, 105, 1978, 1, fig. 10.
[59] K. Horedt, Studijne Zvesti AÚSAV, 16, 1968, fig. 2/1—2.
[60] Idem, *Contribuţii la istoria Transilvaniei în sec. IV—XIII*, Bucureşti, 1959, fig. 17/9; Ion Miclea, Radu Florescu, *Daco-romanii*, II, Bucureşti, 1980, fig. 17/9.
[61] *Ibidem*, fig. 10/9, 11.
[62] A. Popa, Studii şi comunicări, Alba Iulia, 3, 1951, fig. 3/a. b.
[63] P. Céplö, ArchÉrt, 16, 1896, p. 413.
[64] D. Csalány, Évkönyv Jósa András Múzeum, 1, 1958, pl. VIII/1—2.
[65] I. Banner, Dolgozatok-Travaux, 3, 1927, fig. 3/4—5.
[66] E. Garam, I. Kovrig, I. Gy. Szabó, Gy. Török, *op. cit.*, vol. I, fig. 4/14.
[67] *Ibidem*. fig. 9/1.
[68] A. Kiss, *op. cit.*, pl. XXXV/1.
[69] Gy. László, Archeologia Hungarica, N.S., 34, 1955 (Etude archéologique sur l'histoire de la société des Avars).
[70] I. Bóna, ArchÉrt, 106, 1979, 1, fig. 3/2.
[71] Gy. László, Cumania, 4, 1976, pl. VII/24.
[72] P. Céplö, ArchÉrt, 16, 1896, p. 413.
[73] A. Sós, Folia Archeologica, 18, 1966, fig. 16, 17.

Sabia din fier avînd lungimea totală de 0,93 cm, din care mînerul este de 10,2 cm, este dreaptă și foarte corodată. După toate probabilitățile avea un singur tăiș. Tija mînerului este din fier, garda o constituie

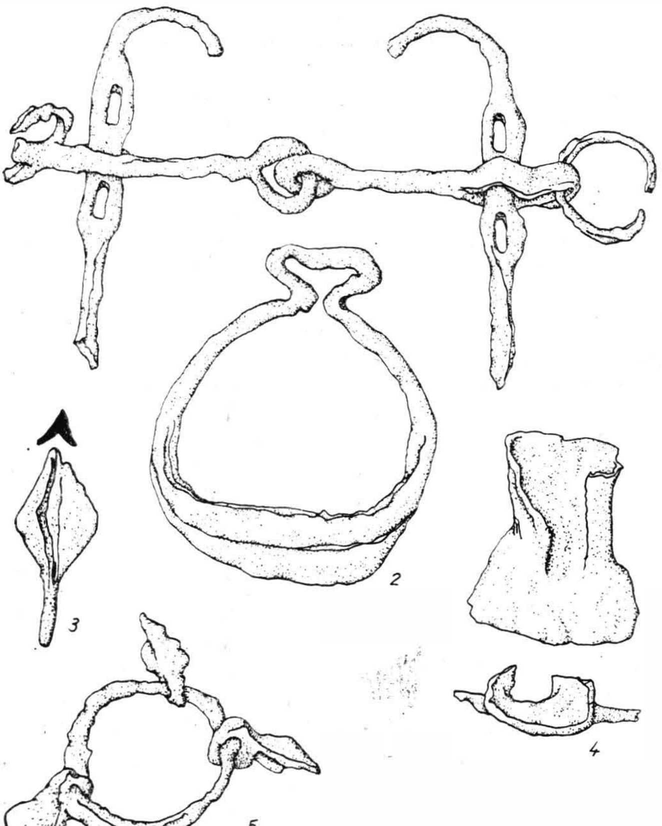

Fig. 7. Valea lui Mihai „Rètalj", mormînt de inhumație.

o bară transversală tot din fier. Mînerul se termină într-un semicerc lucrat din fier, cu brațele alungite și fixate de tija mînerului. Teaca era din lemn, amprenta ei era vizibilă în rugina sabiei (inv. 2280 ; fig. 8/1). Analogii apropiate putem menționa de la Holiare [74], Bócsa [75], Kécel [76], Szegvár [77], Tiszaeszlár [78] și altele.

Din inventarul mormîntului mai menționăm un fragment de fier dintr-un obiect neidentificabil și un nasture din bronz în formă de semiglob (inv. 2289 ; fig. 8/2 ; 6/9).

---

[74] A. Točík, ArchSlov, 1968, pl. LXIII/18.
[75] Gy. László, Cumania, 4, 1976, p. 105, pl. IV/1–2.
[76] *Ibidem*, p. 110, pl. VII/25.
[77] I. Bóna, ArchÉrt, 106, 1979, 1, fig. 3/1 ; 1 a-d.
[78] D. Csallány, Évkönyv, A Jósa András Múzeum, 1, 1958, pl. XVI/%.

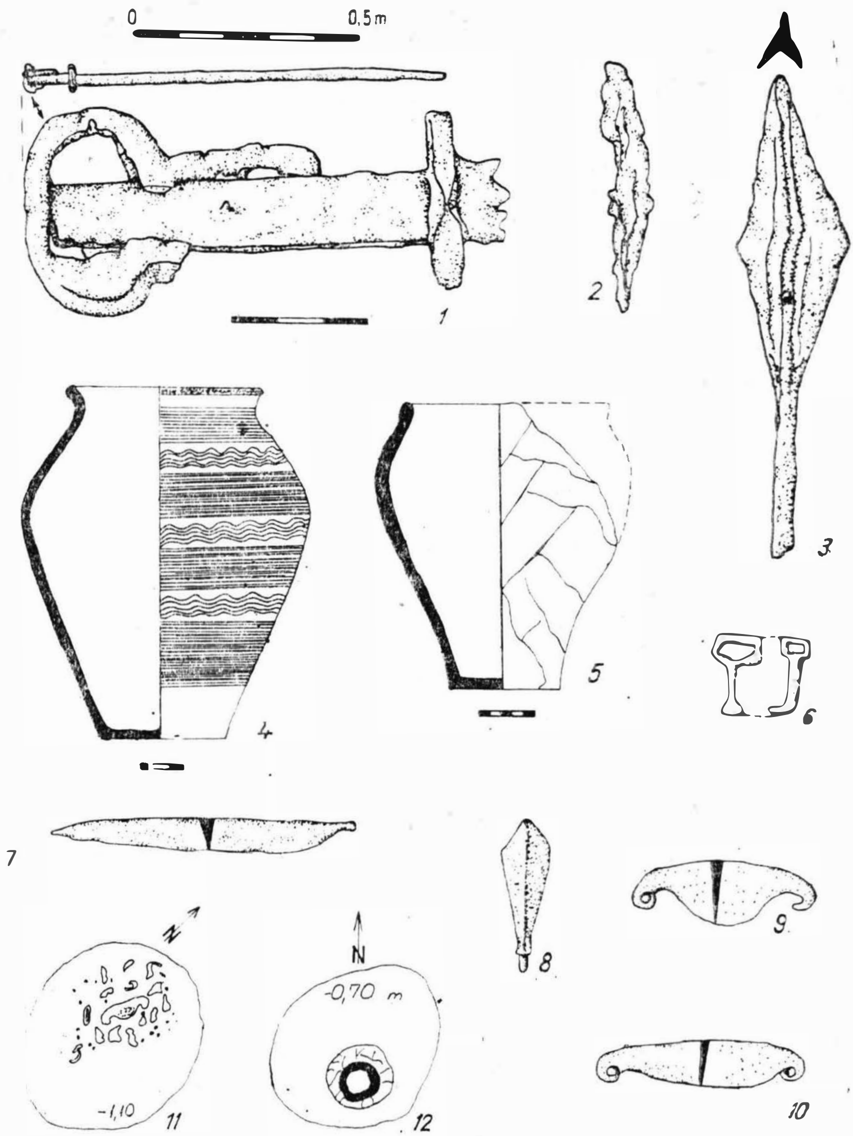

Fig. 8. 1—3 Valea lui Mihai „Rètalj", mormint de înhumaţie; 4 Irina. vas din mormînt?; 5—12 Pişcolţ „Nisipărie". morminte de incineraţie.

Împreună cu inventarul funerar — după relatările descoperitorului — aparţinînd mormîntului, a fost adunată şi o fibulă din bronz cu piciorul întors pe dedesubt şi înfăşurat pe arc (inv. 2288; fig. 6/7). Resortul fibulei lipseşte, dar cele două găuri indică că avem de-a face cu o fibulă cu arbaletă. Nu ni se pare că acest tip de fibulă putea să aparţină inventarului unui mormînt avar, dacă n-ar fi vorba eventual de un obiect găsit şi refolosit ca ornament [79].

Pe baza inventarului funerar şi a analogiilor menţionate, mormîntul de la Valea lui Mihai se încadrează în rîndul descoperirilor avarice şi poate fi datat la sfîrşitul secolului al VII-lea sau la începutul secolului al VIII-lea.

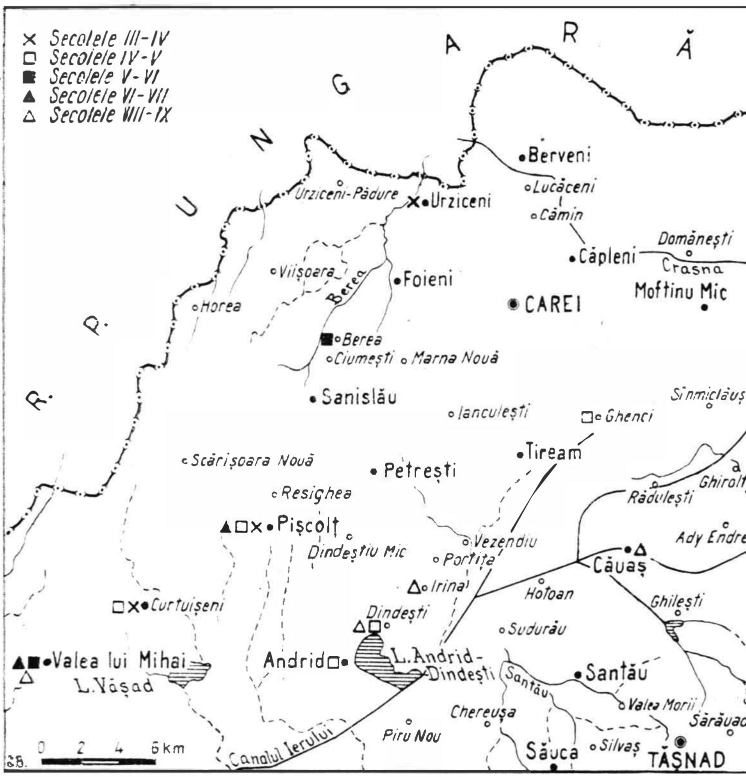

Fig. 9. Harta descoperirilor arheologice din zona Careiului (sec. IV—IX).

Semnalarea şi publicarea acestor materiale răzleţe vin să completeze cu noi date imaginea noastră asupra secolelor IV—IX din nord-vestul României [80].

---

[79] K. Horedt, JahrbuchRGZM, 18, 1971, p. 204.

[80] I. Németi, StComSatu Mare, 1, 1969, p. 123; S. Dumitraşcu, *Tezaurul de la Tăutelni-Bihor*, Oradea, 1973, p. 94.

Fig. 10. 1–2 Dindești „Cimitirul nou românesc"; 3, 4, 6, 7 Pișcolț „Nisipărie", inventarul mormintelor de incinerație; 5, 8, 9, 10, 12 Dindești „Ferma C.A.P.-ului", vase din mormîntul de inhumație; 11 Pișcolț „Lutărie", vas din mormîntul nr. 4; 13 Irina, vas dintr-un mormînt.

NEUE ENTDECKUNGEN AUS DER VÖLKERWANDERUNGSZEIT AUS DER CAREI-GEGEND

ZUSAMMENFASSUNG

In den letzten zwei Jahrzehnten wurden, durch die Tätigkeit des Museums von Carei, mehrere archäologische völkerwanderungszeitliche Entdeckungen gemacht.

Ein Teil der Funde ordnen sich in die viel umstrittene Epoche der Hunnenzeit, genauer in das V. Jh. u.Z., ein: Andrid-„Dîmbul Morii", Dindeşti-„Ferma CAP-ului", Pişcolţ-„Lutărie", Urziceni-„Curtea Grănicerilor".

Die aus Pişcolţ-„Nisipărie", Dindeşti-„Latura brazilor" und Valea lui Mihai-„Rètalj" erwähnten Funden, wurden in das VII—IX. Jh. eingeordnet.

Das in Irina entdeckte schöne Gefäß, hat wahrscheinlich auch einem Grab aus dem VIII—XI. Jh. angehört.

Die Veröffentlichung dieses, sonst heterogänen Materials, trägt zur Ergänzung unserer Kenntnisse aus dem IV bis zum IX. Jh. in Nordwestrumänien bei.

ABBILDUNGSVERZEICHNIS

CLASSICA ET ORIENTALIA (III)

DE

SILVIU SANIE

1. În lectura dată epitafului de pe un altar, descoperit cu prilejul săpăturilor din castrul de la Tibiscum, semnul incertitudinii apare de 4 ori în cele 8 rînduri ale epigrafei [1]. Pentru 3 litere din r. 3 al inscripţiei ***PRI*** n-a fost propusă nici o completare cu toate că a fost asociat în ipotezele asupra sensului global (fig. 1/3).

În afară de dificultăţile create lecturii de starea cîmpului inscripţiei, cu r. 4 şi r. 6 uşor avariate, unele confuzii pot fi generate de liniatura de demarcare a cîmpului inscripţiei şi a rîndurilor textului, precum şi de prezenţa mai multor litere palmiriene, altarul fiind reutilizat.

Astfel, în r. 2 litera *Q* nu este prea clară, ea poate fi *O* aşa cum *T* din r. 3 poate fi *I*. În această situaţie la fel de verosimile ca ***Fla(vius) Quintus*** pot fi şi lecturile ***Fla(vius) Ovinius*** sau ***Fl(avius) Aquinius***. Martelări incomplete ale textului anterior pot fi observate : în r. 3 alături de *S*; în r. 4 în litera *P*; în r. 5 după *VIX*; în r. 6 după *L* sau în r. 7 după *A* (în ordine : *Y*, *W*, *A*, *L*, *W*) şi înspre baza cîmpului inscripţiei. Caracteristicile grafiei literelor palmiriene amintite indică un text de la sfîrşitul sec. II e.n. începutul sec. III e.n. deci printre rarele epigrafe palmiriene mai tîrzii [2]. Literele ***PRI*** considerăm că ar putea fi abrevierea vocabulei *princeps* [3].

Multiplele domenii ale ierarhiilor civile (administrative şi religioase) şi militare în care poate fi regăsit *princeps* îndreptăţesc formularea unor ipoteze. Termenul scris complet sau cu diferite abrevieri este cunoscut pe numeroase inscripţii care menţionează : ***princeps coloniae***, ***p. civitatis***, ***p. vici***, ***p. pagi*** sau pur şi simplu *loci princeps* [4], după cum poate fi regăsit între titlurile acordate de romani şefilor indigeni romanizaţi sau neromanizaţi [5].

O frecvenţă mai ridicată a termenului *princeps* poate fi constatată în epigrafele din Dalmatia [6] şi provinciile africane [7] sau la cele datorate

---

[1] M. Moga, I. I. Russu, *Lapidarul Muzeului Banatului. Monumente epigrafice romane*, Timişoara, 1974, p. 69, n. 36 ; IDR, III_1, p. 194—195, nr. 165.

[2] Cf. S. Sanie, Dacia, N.S., 25, 1980, p. 360.

[3] E. Cagnat, *Cours d'épigraphie Latine*, Paris, 1904, p. 426 ; J. E. Sandys, *Latin Epigraphy. Introduction to the Study of Latin Inscriptions* (a doua ediţie, revizuită de S. G. Campbell), Groningen, 1969, p. 306.

[4] ISM, V, p. 103, nr. 77 (= CIL, III, 12 491 ; ILS, 7 181).

[5] W. Beringer, s.v. *Princeps*, RE, XXII_{44}, Stuttgart, 1954, col. 1 998—2 311 ; Em. Popescu, StCl, 9, 1967, p. 187—189.

[6] CIL, III, 2 774 *princeps Delmatarum*; 2 776 *princeps municipii Riditarum*; ILS, 9 411 *princeps civitatis Doclatium*, 9 412 etc.

[7] CIL, VIII : 4 884, 8 826, *Princeps gentis Numidarum* ; 9 005, *princeps ex castel(l)o Tulei* ; 9 600, *princeps patriae suae* etc.

unor personaje originare din zonele amintite. Prezența trupelor de mauri la Tibiscum sprijină ipoteza originii africane a lui Fla(vius) Quintus posibil și a soției sale Iulia Maxima [8].

În cazul de față fiind exclusă o lectură conform căreia Flavius Quintus ar fi *princeps* al vreunei grupări sociale sau de cult sau într-o

Fig. 1 Tibiscum : Placă votivă (1) și altar cu inscripție funerară (3) ; Barboși-Galați : toartă de caserolă cu ștampila producătorului *Publius Cipius Polybius* (2) și fragment de cană cu inscripție graffitată (4).

unitate militară, rezultă că grupul de litere *MAP* posibil și *O* reprezintă un toponim. În epoca romană în fruntea vechilor *civitates* africane care au moștenit un statut municipal de tip punic erau două magistraturi anuale

[8] N. Gostar, ActaMN, 5, 1968, p. 471—477 ; M. Moga, I. I. Russu, *op. cit.*, p. 53—55 ; p. 67 ; S. Sanie, in *Actes du VIIe Congrès International d'épigraphie grecque et latine* (ed. D. M. Pippidi), București-Paris, 1979, p. 465—466.

sufetes și un consiliu prezidat de un *princeps* [9]. Un astfel de *princeps* al unei localități pare să fi fost și Flavius Quintus.

Prin noua lectură este cunoscut încă un *princeps* în Dacia și alăturat celorlalți *principes* cu funcții civile sau militare : T. Aurelius Aper Dalmata acel *princepes adsignatus ex Splono ;* Aurelius Manneus ; Marcus Antonius Sabinianus și Proculus atestate pe epigrafele de la Apulum [10], Tihău [11], Micia [12] și Romula [13].

2. O altă inscripție tibiscensă [14] al cărei conținut prezintă interesante informații despre cultele și credințele militarilor palmirieni, are lipsă pe direcția r. 2 o porțiune pe care ar fi putut fi incizate 3 litere, iar pentru alte 4, *HORE*, editorii nu oferă o soluție plauzibilă. Dealtfel ipotezele sînt menționate în comentariul asupra inscripției nu și în textul descifrării [15].

Considerăm că în spațiul dispărut de la începutul r. 2 au fost incizate literele *E T G* care împreună cu *HORE* trebuie completat *ET G(enio) HOR*[*R*]*E(i)* sau *HOR*[*R*]*E(orum)* (fig. 1/1).

Micul triunghi, semnul de punctuație întîlnit doar între unele cuvinte și nu la sfîrșitul tuturor rîndurilor : în r. 2 lipsește între *HORE* și *DIS* și după *PRO* ; în r. 3 între *SALVTE* și *AVGG* ; în r. 4 între *EX* și *OPT* și în r. 5 între *EX* și *VOTO*, astfel că alăturarea din r. 2 n-ar constitui o excepție, o piedică în calea lecturii propuse.

Prescurtarea cuvîntului *Genius* prin litera *G* este bine atestată, fiind întîlnită și în epigrafe care conțin și alte abrevieri : *G.H.L. — G(enius) h(uius) l(oci) ; G.M. — G(enius) M(unicipii) ; G.P.R. — G(enius) p(opuli) R(omani)* etc. [16]. Dacă inscripții cu genii ale trupelor (legiuni, ale, cohorte sau numeri) sînt relativ numeroase [17], cele închinate geniilor ocrotitoare a unor clădiri din castru — *armamentarium*, *ballistarium*, *horreum* sînt ceva mai rare [18]. Alte *horrea*, acele magazii în care erau păstrate produsele alimentare, în special cereale înainte de distribuire [19] sînt de asemenea cunoscute și prin atestări epigrafice [20]. Pentru consemnarea lor în inscripții cu un singur *R* poate fi amintită și o epigrafă aragoneză [21].

---

[9] Cl. Poinssot, în *Mélanges Piganiol*, III, Paris, 1966, p. 1 267 și urm. : P. Courtot, Bulletin d'archéologie algérienne, 3, 1968, p. 337—342 ; T. Kotula, Vestigia, Beiträge zur alten Geschichte, Bd. 17 (= *Akten des VI Internationalen Kongress für Griechische und Lateinische Epigraphik*, München, 1972), 1973, p. 73—83.

[10] CIL, III, 1 322.

[11] CIL, III, 830.

[12] CIL, III, 7 856.

[13] CIL, III, 8 029.

[14] M. Moga, I. I. Russu, *op. cit.*, p. 24, nr. 10 ; IDR, III_1, p. 157—158, nr. 136.

[15] *Ibidem.*

[16] J. E. Sandys, *op. cit.*, p. 301.

[17] A. von Domaszewski, *Die Religion des römischen Heeres*, Trier, 1895, p. 96 ; W. E. Otto, art. *Genius* RE, VII_{13}, col. 1 168 ; A. D. Nock, Harvard Theological Review, 45, 4, 1952, p. 234.

[18] A. von Domaszewski, *op. cit.*, p. 103 (*Idus Octob. Genio horrei n(umeri) Brittonum).*

[19] L. Crema, *Enciclopedia classica. L'architectura romana*, S. III, vol. XII, t. 1, Torino, 1959, p. 173.

[20] Fiechter, art. *Horreum*, RE, VIII_{16}, col. 2 458—2 459 ; CIL, VI, 235 *genio horeorum ;* CIL, VI, 236 *genio Conservatori horreorum Galbianorum ;* CIL, XI, 357, *genio Larum horrei Pupiani* etc. Cf. ILS, III, 3 663—3 668.

[21] J. L. Pros, Caesara Augusta, 45—46, 1978, p. 98, nr. 6 : *Genio/tutelae/horeorum/A. Annius/Eucharistus/ex voto.*

Aceşti zei tutelari atît de numeroşi în inscripţiile Daciei romane [22] sînt binecunoscuţi şi la Palmyra. Corespondentul palmirian pentru *genius* este *ginaya*. Consideraţi că veghează asupra vieţii şi bunului mers a celor întreprinse de oameni, geniile au cunoscut o specializare deosebită şi au proliferat mai ales în acele domenii ale activităţii umane în care era mai mare pericolul — comerţul caravanier. Din inscripţiile şi reprezentările cultuale de la Palmyra şi Dura Europos aflăm numele şi transpunerile plastice a geniilor (*Abgal*, *Maan*, *Saad*, *Ashar*, *Shai'al quam* etc. [23]). Această clasă de entităţi divine cu misiunea de a păzi acţiunile umane poate fi echivalată în iudeo-creştinism cu îngerii. Dacă într-o inscripţie recent descoperită la Porolissum [24] zeul protector al militarilor din *numerus Palmyrenorum Porolissensis* este cunoscut şi fără a fi menţionat, graţie unei alte epigrafe care conţine această precizare [25], nu există indicii pentru selectarea unui geniu tutelar dintre cei sus amintiţi un ἀγαθὸς δαίμων al militarilor palmirieni de la Tibiscum. În continuare remarcăm consemnarea globală a „zeilor părinteşti (strămoşeşti)", fără a-i enumera ca pe inscripţia de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa [26]. Dealtfel, în acest apelativ sînt incluse destul de multe divinităţi, între ele, *Belus* [27] şi *Iarhibolus* [28] cunoscute şi la Tibiscum.

Textul inscripţiei tibiscense cu rezolvarea din r. 2 ar fi astfel: *[G]enio N(umeri) Pa[l(myrenorum)]* *Tib(iscensium)*/[*et G(enio)*] *Hor*[*r*]*e(i) Dis P*[*a*]*t(riis) et pro*/[*Sal*]*ute augg(ustorum)* [*n*]*n(ostrorum), P(ublius) Ael(ius)*/[*Sal*]*vius* sau [*Ser*]*vius vet(eranus)* [*ex*]*opt(ione)*/[*n(umeri) s(upra*] *s(cripti) ex voto* [*pos*]*uit*.

2. În *castellum*-ul de pe înălţimea Tirighina de la Barboşi a fost descoperit un fragment din partea inferioară a unei căniţe pe suprafaţa căreia a fost incizat înainte de ardere un text cu litere greceşti. Căniţa, lucrată din pastă cărămizie cu multă mică în compoziţie, este acoperită pe întreaga suprafaţă exterioară şi sporadic pe cea interioară cu vopsea roşie. Pe căniţa care aparţine tipului „cu coaste", cunoscut prin zeci de exemplare la Barboşi [29] şi în general în aşezările romane din secolele II—III e.n., apar trei dintre cercurile paralele în relief dispuse deasupra fundului concav şi a inelului de susţinere. Urmele lăsate de confecţionarea la roată, clivajul şi vopseaua ştearsă creează uneori dificultăţi în calea intenţiei de întregire a textului (fig. 1/4 şi fig. 2/4).

În spaţiul mărginit de inelul de susţinere au fost incizate literele ***THPHC—IC***. Cele 7 litere sînt dispuse circular şi au dimen-

---

[22] IDR, II, nr. 21 şi 141 ; IDR, III_1, nr. 67, 73 a, 136 ; IDR, III_2, nr. 214—218 ; O. Floca, ActaMN, 5, 1968, 111—113 ; Al. Popa şi I. Berciu, *Acta of the Fifth Epigrafic Congress 1967*, p. 357 ; I. I. Russu, IDR, III_1, p. 99.

[23] J. Teixidor, *The Pantheon of Palmyra* (ÉPRO, 79), Leiden 1979, p. 77—89.

[24] N. Gudea, ActaMP, 4, 1980, p. 89—90 ; S. Sanie, *Cultele orientale în Dacia romană, 1, Cultele siriene şi palmiriene*, Bucureşti 1981, p. 292.

[25] A. Stein, *Dacien nach dem Bruderkrieg im Hause des Severus*, Cluj, 1942 (ACMIT, 5), p. 1 şi urm. ; S. Sanie, *op. cit.*, p. 175.

[26] CIL, III, 7 954.

[27] S. Sanie, *op. cit.*, p. 173—174 şi 194—195.

[28] *Ibidem.*

[29] S. Sanie, *Civilizaţia romană la est de Carpaţi şi romanitatea pe teritoriul Moldovei (sec. II î.e.n. — III e.n.)*, Iaşi, 1981, p. 99.

siunile de 0,55—0,75 cm. Primele 4 sînt foarte clare, *C* are în faţă urmele unei linii care nu pare să fi fost în componenţa textului după spaţiul existent între celelalte litere. Cuvîntul alcătuit, antroponimul *THPHC* — a cunoscut o răspîndire rar egalată în lumea tracică [30], dar bine

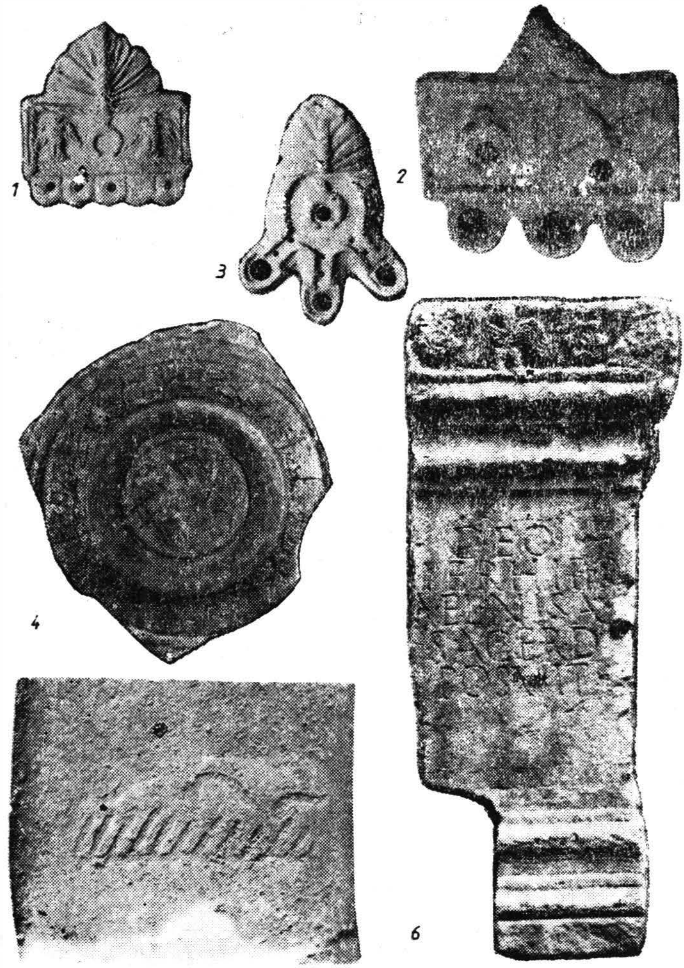

Fig. 2 Ulpia Traiana Sarmizegetusa : Opaiţe cu simboluri (1—3) ; Barboşi-Galaţi : Fragment de cană cu inscripţie graffitată (4) şi ştampila de pe un *mortarium* (5) ; *Apulum* altar cu inscripţie dedicată zeului *Ierhibol*.

---

[30] W. Pape's, *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*, II, 3, Anfl. brbt. von G. E. Benseler, Braunschweig 1884, p. 1519 ; L. Dind, s.v. τήρης, ου, ους, *Thesaurus Graecae Linguae* (= TGL), VII$_6$, col. 2 151—52 ; P. Graindor, BCH, 38, 1914, p. 387 ; D. Detschew, *Die thrachischen Sprachreste* (Schriften der Balkan Kommission, linguistische Abteilung, 14), Viena, 1957, p. 500—501 ; M. T. Sanakievski, Živa Antika, 16, 1966, p. 259—261 (= AnnÉp, 1974, Paris 1978, nr. 587) ; I. I. Russu, *Limba traco-dacilor*, ed. a II-a, Bucureşti, 1967, p. 125 ; idem, în *Actes du Colloque International sur l'onomastique latine*, Paris, 13—15 Octobre 1975, ed. N Duval, D. Briquel şi M. Hamiaux (= *Actes du Colloque*), Paris, 1977, p. 360 ; H. Solin, *Actes*

atestat atît la Roma, cît și în provincii, alăturat și unor nume romane și grecești. Intercalînd înaintea lui *C* pe *I*, a cărui hastă e vizibilă, s-ar forma numele Τήρης prezent în onomastica greacă [31]. Plasarea lui *I* în imediata apropiere dar mai jos de *C*, în situația în care, literele deși inegale sînt totuși dispuse la distanțe egale ne determină să considerăm prima variantă mai plauzibilă. Pentru *IC* ar fi de luat în considerare valoarea numerică (6 000) și nu sensul ce-l dă ις adăugat unui cuvînt.

Însemnarea de pe corpul căniței are inciziile mai puțin profunde și în general este mai afectată de uzura vasului. Unele litere au hastele semicirculare, scrierea fiind în general apropiată de cea cursivă. Primele 5 litere *THPHC* înalte de 0,75 cm sînt mai mari decît literele 6—8, *KAI* (în 0,6 cm). Litera care-i urmează lui *I* poate fi Σ dar și Ξ. Antroponimul care-l formează literele 9—16 este mai puțin clar. Posibil Σαμογυρ sau Σακιογυρ. Litera 11 poate fi *M* fără a fi posibilă excluderea totală a lecturii *KI*. Pentru Σαμο [32] pot fi găsite mai multe analogii la fel și pentru numele *ΓYP* [33] — asociate însă nu le-am întîlnit în lucrările care ne-au fost accesibile.

În unele porțiuni apar de asemenea grupuri de litere sau litere izolate în scriere cursivă, de dimensiuni mai mici (0,25 cm) scrise dinspre actuala margine către inelul de susținere. Astfel, pe direcția literelor *Y* și Γ se disting μπυο un γ în apropierea ultimelor litere și altele fragmentare cu intregiri nesigure lingă *T* și la al II-lea *H*.

La oarecare distanță de *ΓYP* pot fi observate literele *ΠI* și o parte din hasta altei litere. Cuvînt din compunerea căruia ar putea face verbul πίνω (a bea), unul din multiplele îndemnuri regăsite pe recipiente [34]. Întregul text ar fi deci: „Tereis și Samogyr(?) — Bea!"

Modesta inscripție pe ceramică, îmbogățește informațiile cunoscute asupra populației de la Barboși în secolele II—III e.n. [35].

4. Fragment dintr-o toartă de caserolă (lg. 7 cm) de tipul celor terminate cu disc care prezintă o perforație rotundă în partea centrală mărginită de un cerc continuu încadrat la rîndu-i de alt cerc în relief perlat.

---

du Colloque, p. 135, într-o încercare de a stabili cronologia unor cognomina din inscripțiile descoperite la Roma, sînt menționate 14 atestări pentru Teres in epoca republicană; G. Mihailov, *Actes du Colloque*, p. 348; G. Alfoldy, *Die Personennamen in der römanischen Provinz Dalmatia* (Frage zur Namenforschung, Neue Folge, hrsg. R. Schützeichel), 4, Heidelberg, 1969, p. 307 și 358; H. Buiucliev, Aheologija, 2, 1971, p. 30 și urm.; E. Doruțiu-Boilă, ISM, V, București, 1980, p. 94—96, nr. 69. Magistratul de la Ulmetum, Iulius Teres este omonim cu fostul centurion din *Coh. Fl. Bessorum* cunoscut din inscripția bilingvă grecească și latină de la Heraclea Lyncestis (Cf. M. T. Sanakievski, *op. cit.*).

[31] W. Pape's, *Wörterbuch*..., II, p. 1519, Sclavă, mamă lui Megapentes; L. Dind, s.v. Τηριδάη, ἡ, TGL, VII$_7$, col. 2 153; Van der Kolf, s.v., *Tereis*, RE, V$_{A1}$, Stuttgart, 1934, col. 587.

[32] D. Detschew, *op. cit.*, p. 417; L. Zgusta, *Kleinasiatische Personennamen*, Praga, 1964, p. 452, § 1 365—2, 1 367—2, grecesc și autohton cu mențiuni asupra altor descoperiri.

[33] W. Pape's, *Wörterbuch*..., II, p. 262: D. Detschew, *op. cit.*, p. 140, Diogyris: L. Zgusta, *Die Personennamen griechischer Städte der nördlichen Schwarzmeerküste*, Praga, 1955, p. 369 § 934, amintește sensul lui γυρός „rotund" și γυρῖνος din compusele unor nume feminine.

[34] S. Reinach, *Épigraphie grecque*, Paris, 1885, p. 447.

[35] S. Sanie, *op. cit.*, p. 23.

Toarta plată (0,25 cm) cu marginile rotunjite se îngustează către recipient. Nervurile perlate accentuează şi ele această îngustare şi contribuie totodată la înfrumuseţarea torţii.

În imediata apropiere a cercului în relief care mărgineşte discul mînerului apare o ştampilă încadrată într-un cartuş dreptunghiular. Se disting cu uşurinţă literele *CIPI PO*, ceva mai puţin clare fiind *LY*, parte din numele unui binecunoscut producător de caserole *Publius Cipius Polybius*. Pe revers poate fi observat un şănţuleţ, nu prea adînc pe toată lăţimea mînerului dispus pe o direcţie ce corespunde pe avers cu spaţiul dintre *CIPI* şi *PO* unde de asemenea se disting urmele unor intervenţii (fig. 1/2).

Fără a avea la dispoziţie ştampila, încadrarea cronologică a vasului ar fi fost mai dificilă deoarece caserole cu acest tip de mînere, cu recipientul cu pereţii abrupţi sau drepţi au o răspîndire deosebită în primele trei secole ale erei noastre atît în provinciile imperiului, cît şi la popoare mai apropiate sau foarte depărtate de limes [36].

Cîteva descoperiri bine datate la Camulodunum (49—61 e.n.) şi Locarno (20—40 e.n.) au confirmat aserţiunea lui H. Willers, exprimată încă la primul deceniu al secolului nostru că P. Cipius Polybius a fost activ sub Claudius şi Nero [37]. A. Radnóti, prezentînd mai multe caserole cu ştampila P. Cibius Polybius descoperite în Pannonia considera că ele au fost produse şi în epoca flavienilor [38]. Apropiate asemănări cu mînerul şi ştampila de la Barboşi prezintă exemplarele descoperite la Brigetio şi Aquincum [39]. Trecînd în revistă răspîndirea şi cronologia produselor acestei manufacturi capuane H. J. Eggers consideră că ele au circulat „nu înainte de 50 sau după 150 e.n." [40]. Prin descoperirea de la Barboşi, caserolele meşterului capuan sînt cunoscute şi în Dacia preromană [41] alăturîndu-se altei ştampile publicate, cea de pe caserola de la Feţele Albe. În zonele mai apropiate, în sud-estul Uniunii Sovietice o caserolă cu această ştampilă a fost găsită la Novo Petrovka [42].

Toate caserolele descoperite pînă acum în Dacia sînt bine datate în secolul I e.n. Între cele 11 caserole menţionate, toate cele descrise şi ilustrate au mînerele terminate discoidal [43]. Teritoriul actual al Moldovei era ilustrat prin descoperirile de la Poiana. Acum pentru întreaga Dacie

---

[36] M-H, P. Boesterd, *The Bronze vessels in the Rijksmuseum G. M. Kam at Nijmegen*, Nijmegen, 1956, p. 7—8 ; Celelalte caserole întregi sau fragmentare găsite pînă acum la Barboşi au acelaşi tip de mîner. Cf. S. Sanie, *Civilizaţia romană...*, p. 177, fig. 48/5 şi 49/5.

[37] H. Willers, *Neue Untersuchungen über die römische Bronzeindustrie von Capua und von Niedergermanien*, Hanovra şi Leipzig, 1907, p. 78.

[38] A. Radnóti, *Die römischen Bronzegefässe von Pannonien* (DissPann, ser. II, No. 6) Leipzig-Budapesta 1938, p. 53.

[39] *Ibidem*, pl. XVII/16 ; XXI/4.

[40] H. G. Eggers, *Der römische Import im freien Germanien*, Hamburg, 1951, p. 92.

[41] Descoperirile din Dacia sînt menţionate de I. Glodariu, *Relaţii comerciale ale Daciei cu lumea elenistică şi romană*, Cluj, 1974, p. 58, pl. XLIV-B 10/6 ; XXXII-B ; XXXIII-B/34.

[42] V. V. Kropotkin, *Rimskie importnîe izdelija v vostocinoi Evrope* (II v. do n.e. — V v.n.e.), Moscova, 1970, p. 25—26.

[43] I. Glodariu, *op. cit.*

caserola de la Barboşi şi cele recent descoperite la Brad şi Răcătău [44] şi Buridava [45] amplifică răspîndirea cunoscută dar rămîn în limitele aceleiaşi tipologii şi cronologii.

5. Barboşi. Un *mortarium* fragmentar, lucrat din pastă cărămizie, densă, bine arsă cu mici pietricele în compoziţie cu lăţimea de 55 cm, înălţimea 19,05 cm şi grosimea peretelui 1,8 cm, are recipientul propriu-zis de formă tronconică şi marginea evazată curbată, cu jgheabul de scurgere de forma unui trapez isoscel cu baza mare spre interior. Secţionarea circulară a marginei jghiabului la aproximativ 2/3 de extremitate face mai lesnicoiasă deversarea produselor preparate. Despărţirea recipientului propriu-zis de margine este marcată printr-o canelură care se continuă pe laturile neparalele ale trapezului. De o parte şi alta a jghiabului pot fi observate două incizii curbilinii la extremitatea cărora sînt aplicate de regulă ştampilele. Amîndouă ştampilele sînt doar parţial recuperabile.

Cele trei litere din stînga crengii de brad (sau spicului de grîu?) cu vîrful spre interiorul vasului *MVS* şi o hastă din altă grupă de litere din dreapta ornamentului vegetal ar fi fost insuficiente pentru o lectură a numelui meşterului ceramist sau a proprietarului atelierului în care a fost confecţionat (fig. 2/5). Exemplarele cu ştampila întreagă sau mai puţin deteriorată descoperite la Sucidava [46], Romula [47] şi Apulum [48] indică cu siguranţă că şi *mortarium*-ul de la Barboşi provine din officina lui *THEOTIMVS*, astfel că aria de răspîndire a produselor din acest atelier se lărgeşte dincolo de hotarele Daciei. Aceasta este cea de-a doua ştampilă de pe *mortaria* cunoscută la Barboşi alături de *ΦΙΛΗΜΟΝΟC* [49] posibil şi „Philemon al lui Philemon" şi ea a fost găsită într-un complex datat cu monede din epoca Severilor.

Evoluţia bizară a formei literelor uneori şi aplicarea neglijentă a ştampilei pot fi remarcate la numeroase *mortaria* ca şi la ştampilele de pe opaiţe şi amfore. Cît despre ultimele 6 litere ale unei ştampile menţionată ca frecventă in Dacia Inferioară [50] *OISEPA* considerăm că ele cuprind toponimul *ARETIO* scris invers. Grafia *APETIO* pentru *ARETIO* este reîntîlnită în inscripţiile olbiene [51].

6a. Pe frontonul unui altar cu inscripţie dedicat zeului palmyrian *Iarchibolus* (Iarhibol-Yarhybol), descoperit la Apulum, apare vulturul

---

[44] Exemplare cunoscute graţie amabilităţii colegilor V. Căpitanu şi V. Ursachi.

[45] D. Berciu, *Buridava dacică*, Bucureşti, 1981, p. 41, pl. 21/9 ; 22/2 ; 27/5 ; 31/3, menţionează mai multe fragmente de caserolă. Complexele in care au fost găsite aparţin secolului I e.n.

[46] D. Tudor, SCIV, 13, 1962, 1, p. 125, nr. 5 ; idem, SCIV, 17, 1966, 1, p. 601, nr. 25 ; idem, OR³, p. 86, SE, p. 279 ; Gh. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1976, p. 48 ; IDR, II, p. 136—137, nr. 302.

[47] D. Tudor, SCIV, 20, 1970, 2, p. 316, nr. 12 ; Gh. Popilian, *op. cit.*, p. 48 ; IRD, II, nr. 471, p. 189.

[48] C. L. Băluţă, Apulum, 15, 1977, p. 247—249, fig. 2 şi 3.

[49] S. Sanie, *Civilizaţia romană*, p. 91, pl. 3/9, 9a şi 9b.

[50] Gh. Popilian, *op. cit.*, p. 490, pl. XVII ; IDR II, nr. 472, p. 189.

[51] E. M. Staerman, KS, 36, 1951, p. 48.

flancat de două stele cu 6 colţuri avînd în partea centrală un cerc care circumscrie un glob. Inscripţia şi monumentul au fost publicate succesiv şi editorii s-au oprit îndeosebi sau exclusiv asupra textului epigrafic [52] (fig. 2/6).

Vulturul ca simbol solar sau celest poate fi reîntîlnit frecvent în imagistica orientală, inclusiv în epoca romană [53].

Cele două astre figurate de regulă cu 6 raze sînt soarele şi Venus. Steaua cu 6 colţuri, cu sau fără punct central are şi ea o prezenţă de milenii în Orientul Apropiat. În afara celor 7 ochi ai divinităţii supreme atotvăzătoare, colţurile opuse semnifică : cer-pămînt ; foc-apă ; principiu masculin — principiu feminin.

Pe o stelă funerară de la Dura Europos [54] este înfăţişat vulturul flancat de steaua de dimineaţă şi cea de seară, simbolizînd în această asociere eternitatea, nemurirea celestă. În cazul altarului de la Apulum dedicaţia aparţinînd divinităţii solare din triada palmyriană Bel — Iarhibol — Aglibol, cele două stele cu 6 colţuri pot reprezenta soarele la răsărit şi la apus, iar vulturul cu aripile desfăşurate bolta cerească.

6b. Dar efigiile şi simbolurile celeste pot fi reîntîlnite şi pe *lucernae* uneori remarcate alteori atribuindu-li-se o altă semnificaţie. Între opaiţele descoperite la Ulpia Traiana Sarmizegetusa aflate în colecţiile Muzeului judeţean Hunedoara din Deva [55], se numără şi un opaiţ cu 5 ciocuri [56]. Pe ,,discul'' rectangular mărginit de un brîu torsadat, apare un corn al lunii întors cu terminaţii globulare, flancat de doi vulturi cu aripile desfăşurate, cu capetele întoarse spre mijloc (fig. 2/1). Semicercul terminat globular nu reprezintă totdeauna un *torques* sau cornul lunii, ci simbolizează bolta cerească [57] cele două extremităţi globulare marcînd răsăritul şi apusul soarelui sau steaua de dimineaţă şi cea de seară. În acest caz vulturii ar putea avea o semnificaţie solară, o repetare a ilustrării centrale a mişcării astrului aşa cum poate fi văzut pe un basorelief descoperit la Hatra. La Palmyra există un relief în care apare Baalşamîn — un vultur mai mare este flancat de alţi doi vulturi mici completînd triada Baalşamîn, Malagbel, Aglibol [58].

Lipsa unor indicaţii scrise suplimentare le plasează doar în sfera simbolisticii cosmice. Simbolul central amintit reapare şi pe alte opaiţe de la Sarmizegetusa sau din Dacia [59], singur (fig. 2/3) sau avînd şi cele 4 direcţii ale lumii (fig. 2/2).

---

[52] M. Moga, I. I. Russu, *op. cit.*, p. 28 ; C. L. Băluţă, *Epigraphica*, p. 236—238 ; V. Moga, Apulum, 15, 1977, p. 236 ; S. Sanie, *Cultele* ...

[53] F. Cumont, *Études Syriennes*, Paris 1917, p. 65 ; S. Sanie, *Cultele...*, p. 69, 101, 153.

[54] R. du Mesnil du Buisson, *Les tesseres et les monnaies de Palmyre*, Paris, 1962, p. 107, fig. 63.

[55] Muzeul din Deva, inv. 11 624.

[56] D. Alicu şi E. Nemeş, *Roman Lamps from Sarmizegetusa*, BAR Suppl. ser. 18, Oxford, 1977, Tip. VI, p. 42—43 etc.

[57] Cf. S. Sanie, Dacia, N.S., 24, 1980, p. 150.

[58] R. du Mesnil du Buisson, *op. cit.*, p. 317.

[59] D. Alicu şi E. Nemeş, *op. cit.*, p. 42, fig. 13 ; p. 43, fig. 15 ; pl. X, pl. XII.6.

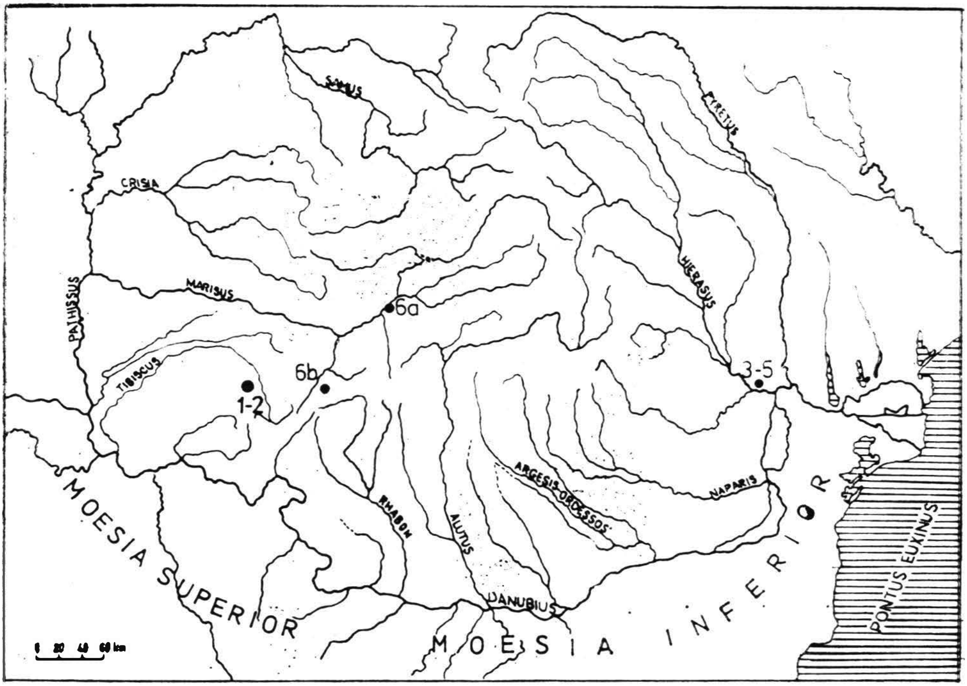

Fig. 3 Localităţile din care provin piesele publicate : *Tibiscum* (1—2) ; *Barboşi*-Galaţi (3—5) ; *Apulum* (6a) ; *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* (6b).

CLASSICA ET ORIENTALIA (III)

RÉSUMÉ

1. La lecture d'une épigraphe dans un état de conservation médiocre (fig. 1/3) de Tibiscum (n. 1) avait laissé de côté certains groupes de lettres dont le groupe *PRI*. En donnant aux lettres *PRI* la signification de *princeps* et compte tenu de la fréquence, plutôt rare, de ce terme de la hiérarchie civile et militaire dans l'Empire et en Dacie, l'auteur estime que le personnage Flavius Quintus devait fort probablement être un *princeps* de quelque localité sise en Afrique romaine.

2. Une autre inscription de cette même localité (n. 14) présentant des informations intéressantes sur les cultes et croyances des militaires du *numerus Palmyrenorum Tibiscensium* a été publiée sans fournir aucune solution pour la ligne 2 (fig. 1/1).

L'auteur suggère, pour la compléter, les solutions : [*ET G(enio)*] *HOR*[*R*]*E(i)* ou *HOR*[*R*]*E(orum)*. Il commente à cette occasion les divinités tutélaires et les génies attestés par les inscriptions de Dacie romaine et de Palmyre.

3. La moitié inférieure d'une petite cruche romaine trouvée dans la colline de Tirighina à Barboși-Galați comporte un texte incisé avant la cuisson (fig. 1/4 et 2/4).

On peut lire sur le fond de cette pièce : THPEC et IC (de 0,55—0,75 cm), plus plausible que la version THPHIC C. Moins facile à déchiffrer sur sa panse : THPHC KAI ΣΑΜΟΓΥΡ ΠΙ (de 0,6—0,75 cm). L'Σ pourrait être aussi un Ξ ou un Z. Il y a encore quelques lettres de petite taille (0,25 m) : μπυο et γ, tracées d'une écriture inclinée sur le fond de la petite cruche à proximité du centre. Τήρης est l'un des anthroponymes les plus répandus de l'espace thraco-gétique. Sont également attestés les anthroponymes Σαμο, Σακιο ou ceux qui débutent avec les lettres Γυρ, en revanche, nous ne disposons pas d'analogies concernant les noms combinés. Le terme Πι dérivé du verbe πίνω (boire) pourrait suggérer comme texte marquant la panse de cette petite cruche la formule : ,,Teres et Samogyr (?) Bois !'' Si modeste qu'elle soit, cette inscription fournit des informations au sujet de la population du Midi roman aux IIe—IIIe siècles de n.è.

4. Le dernier horizon habité de la citadelle dacique de Barboși-Galați a livré le fragment d'anse d'une casserole (long de 7 cm). Il s'agit du type à disque avec trou circulaire central. Un cartouche rectangulaire marque ce fragment, renfermant les lettres *CIPI PO* et, moins lisibles, *LX* (fig. 1/2). Ces lettres font partie du nom complet du manufacturier de cette catégorie de casseroles, généralement connus, ***Publius Cipius Polybius***. Des casseroles marquées de son nom sont attestées dans l'Empire et au-delà de ses frontières pendant un long intervalle de temps qui va de l'an 40 de n.è. jusqu'en 150. Pour ce qui est de la citadelle dacique de Barboși, ce nom est antérieur à l'an 102 de n.è.

5. Un *mortarium* en terre cuite (haut de 19,5 ; large de 55 cm et épais de 1,8 cm), trouvé dans l'agglomération romaine de Barboși-Galați se trouve marqué de deux estampilles disposées de part et d'autre du bec. La marque des estampilles comporte une ramille de sapin (ou peut-être un épis de blé ?), les lettres *MVS* et la barre hastée d'une autre lettre (fig. 2/5). La pièce vient de l'officine de *THEOTIMVS* ; des échantillons a marques analogues au point de vue de la graphie ont été trouvés également en Dacie Inférieure. D'autres *mortaria* récupérés à Barboși comportent une estampille avec le nom ΦΙΛΗΜΟΝΟC.

6a. Sur le fronton d'un autel dédicacé à la divinité *Iarchibolus* (Yarhibol) trouvé à Apulum, un aigle les ailes tendues et flanqué de deux étoiles hexagonales, avec au centre un globe inscrit dans un cercle. Après avoir rappelé la singification de l'aigle et des étoiles hexagonales dans l'imagerie orientale, l'auteur avance l'hypothèse que dans le cas du fronton de l'autel dédié à la divinité solaire de la triade ***Bel-Iarchibolus-Aglibolus***, l'aigle planant représenterait la voûte céleste et les deux étoiles le soleil levant et le soleil couchant (fig. 2/6).

6b. Des effigies et des symboles cosmiques se retrouvent également sur les *lampes* et, en l'occurrence, sur les pièces récupérées à Ulpia Traiana Sarmizegetusa. L'une de ces lampes montre le croissant renversé

de la lune, avec les extrémités globulaires et flanqué de deux aigles aux ailes ouvertes, les têtes tournées vers le centre (fig. 2/1). Suivant l'auteur, le croissant aux extrémités globulaires ne saurait représenter un *torques*, comme bon nombre d'ouvrages spécialisés le prétendent. Pour le cas en question, il s'agirait du croissant de la lune, ses deux extrémités globulaires figurant le soleil aux deux points extrêmes de l'horizon, cependant que l'aigle aurait lui aussi une signification solaire — l'illustration répétée de la zone centrale du mouvement effectué par cet astre (cf. n. 58).

Ce symbole refait surface sur d'autres lampes (fig. 2/3), enrichi parfois des 4 signes cardinaux (fig. 2/2).

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Tibiscum. Plaque votive (1) et autel avec inscription funéraire (3). Barboși-Galați. Anse de casserole à l'estampille *Publius Cipius Polybius* (2) et fragment de cruche à l'inscription incisée avant la cuisson (4).

Fig. 2. Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Lampes avec des symboles (1—3). Barboși-Galați. Fragment de cruche avec inscription incisée avant la cuisson (4) et estampille sur un *mortarium* (5). Apulum. Autel dédicacé à Yarhibol.

Fig. 3. Carte des localités où on a découvert les pièces : Tibiscum (1—2) ; Barboși-Galați (3—5) ; Apulum (6a) ; Ulpia Traiana Sarmizegetusa (6b).

UN MEDALION FUNERAR ROMAN DIN MICIA (HUNEDOARA) ÎN MUZEUL DE ISTORIE PLOIEŞTI

DE

I. I. RUSSU

Una din piesele sculpturale de valoare ale Daciei romane care au peregrinat mult prin ţară fără a li se fi identificat obîrşia reală este un grup statuar de compoziţie şi de interes istoric-arheologic şi chiar artistic remarcabil, existent în colecţia arheologică a Muzeului de istorie al judeţului Prahova, la Ploieşti : un medalion „complex" cu portrete omeneşti şi suport de lei funerari adosaţi ; aparţine la o categorie tipică pentru provincia carpato-dunăreană. Piesa nu s-a bucurat de atenţia cuvenită valorii sale, nefiind publicată în chip pertinent, cu toate că de peste un sfert de veac se află în patrimoniul Muzeului prahovean, fiind expusă la vedere şi ca atare cunoscută şi admirată de vizitatori, prin urmare şi de mulţi arheologi. Adevărat că după „iniţiativa" noastră a fost semnalată în anul 1960 şi în 1968, ocazional, ca „analogie" pentru alte două piese din categoria ei, fiind considerată ca provenind „de prin Transilvania", şi anume din careva dintre cele mai importante puncte şi zone arheologice ale Daciei : Ulpia Traiana (Sarmizegetusa) sau Apulum (Alba Iulia) [1] ; dar imaginea şi datele tehnice, indicaţiile de natură topografică şi tipologică nu ştim să fi fost comunicate în mod corect, în afară de observaţiile sumare pe baza unei fotografii obţinute de subsemnatul în a. 1955, din partea Secţiei culturale ploieştene. „Neglijarea" piesei sculpturale pare să fie datorată mai ales faptului că se ignora provenienţa reală (în lipsa unei documentări precise), iar în ultima vreme devenise „inaccesibilă" cercetătorilor de specialitate, dat fiind că (după cum am aflat) cu vreun deceniu în urmă regretatul Nicolae Simache se pregătea să o studieze şi publice ca un material ce-şi rezervase în calitatea sa de director al Muzeului ploieştean — fără să aibă (pare-se) prea multe date asupra ei (privind adică locul şi

[1] D. Protase, *Un nou* [?] *tip de medalion funerar roman în Dacia*, in SCIV, 11, 1960, 2, p. 326 (Studii clasice, 3, 1961, p. 136) „medalion funerar cu soclul format din doi lei funerari culcaţi pe labe, cu capul spre exterior. Leii susţin cu spatele şi cu ceafa, ca şi pe monumentul din Alba Iulia, medalionul propriu-zis, în nişa căruia sînt redate din faţă, după tipicul consacrat, figurile defuncţilor ; ... lucrat şi el dintr-un bloc monolit, ca formă se apropie mai mult de exemplarul din Alba Iulia decît de cel din Aiud..." ; „toate datele privitoare la acest monument le deţinem de la prof. I. I. Russu ... ; în adresă [a sfatului popular Ploieşti ; cf. nota 2] se spune că monumentul a fost descoperit la Sarmizegetusa. Recent D. Tudor după informaţiile ce le deţine, mi-a comunicat că acest medalion provine tot din Apulum". V. Wollmann, ActaMN, 6, 1968, p. 535 (după indicaţii din sursă autentică, E. W. Becker, Bucureşti), „Micia (Veţel, jud. Hunedoara), SCIV, 11, p. 326, nr. 3 (unde se dă informaţia greşită că ar fi descoperit la Ulpia Traiana sau la Apulum) ; în cele trei piese, grupul leilor şi medalionul formează un singur bloc, sculptate din acelaşi monolit".

S C I V A, tomul 34, nr. 2, Bucureşti, aprilie—iunie 1983, p. 163—166

condiţiile descoperirii, conţinutul arheologic şi tematic al figuraţiei). Odată cu promisiunea repetată de a studia şi publica monumentul, N. Simache refuza cu tenacitate să admită publicarea de către vreun arheolog avînd ceva mai multe contingenţe cu asemenea materiale; el refuza categoric o formă de colaborare cu vreunul din specialiştii români în studiul artei provinciale. Nu ştim dacă defunctul director de muzeu ploieştean a lăsat vreo indicaţie ori vreun manuscris spre publicare şi nici dacă el avea mai multe informaţii decît ştirea că înaintaşul său la conducerea muzeului „a cumpărat sculptura dela erèzii lui Em. W. Becker (Bucureşti)''.

După o aşteptare de vreo trei decenii, se impune ca o necesitate evidentă publicarea cu datele existente şi utile a medalionului funerar „ploieştean'', pe baza indicaţiilor ce se află în dosarele noastre încă din ultimii ani ai vieţii arhitectului bucureştean E. W. Becker. Notiţa din „Cronica numismatică'' (Bucureşti), 15, 1940, p. 289 (despre şedinţa din 16 februarie 1936) anunţînd că „D. E. Becker prezintă fotografia unui impozant relief funerar roman găsit de curînd în Ardeal'' este singura informaţie bibliografică publicată asupra piesei sculpturale pe care eminentul arhitect, om de cultură şi pasionat numismat-colecţionar a cumpărat-o cu peste patru decenii în urmă de la un negustor-anticar bucureştean cu numele Herşcovici. În ianuarie 1952, la locuinţa sa din Bucureşti, str. Bateriilor nr. 50, mult regretatul Em. W. Becker, cu amabilitatea generoasă ce-l caracteriza, mi-a oferit cîteva date suplimentare asupra monumentului: arătîndu-mi sculptura mutilată (avînd lipsă o bucată la marginea stînga de sus), fracturată în sens vertical în două, din care la dreapta nu lipseşte nimic, o descria copleşit de emoţie şi admiraţie pentru o lucrare sculpturală la care ţinea ca la o bijuterie de artă şi viaţă romană; totodată a improvizat în creion cu uimitoare uşurinţă şi promptitudine un desen schematic sumar al întregii compoziţii care este ceva mai amplu decît apare piesa în starea actuală şi în felul cum a intrat în patrimoniul muzeului ploieştean (fig. 1). După informaţia ce i-a dat anticarul-vînzător din Bucureşti în 1936, E. W. Becker a precizat că grupul statuar provenea dintr-un sat la vreo 8—10 km depărtare de oraşul Deva şi că a fost descoperită de un ţăran muncitor, pe ogorul său, la arat; tot acolo şi tot atunci s-a găsit un fragment epigrafic evident de natură funerară (după care am făcut un decalc, textul şi datele reproduse mai jos, fig. 2). Aşa fiind, apare mai mult decît probabil că locul de provenienţă este zona arheologică vastă şi foarte bogată în descoperiri a aşezării antice romane din teritoriul satului Veţel şi a celor vecine, daco-romana Micia [2]. După decesul lui Em. W. Becker, moştenitorii au vîndut piesa sculpturală Muzeului de istorie la Ploieşti (informaţie dată de N. Simache, 1 II 1960).

Grupul statuar, înalt 145, lat 90 cm, constă dintr-un medalion cu marginile acoperite de frunze frumos modelate, avînd deasupra un ele-

---

[2] În adresa nr. 30 126, din 21 iulie 1955 a Sfatului Popular al Regiunii Ploieşti, Secţiunea Culturală, ni se făcea cunoscut că „monumentul pe care-l reprezintă este o stelă funerară din Sarmizegetusa'', aserţiune prea puţin verosimilă, probabil din partea vreunui muzeograf ploieştean ori a persoanei care a luat în primire ereditatea muzeistică a eminentului artist şi colecţionar E. W. Becker. Pentru noi rămîne certă provenienţa grupului statuar din zona arheologică a Miciei romane (Veţel, jud. Hunedoara), despre care bibliografia arheologică şi epigrafică cea mai recentă este: ActaMN, 6. 1969, p. 423—430; Sargetia, 5. 1968, p. 88—92. 7, 1970, p. 43—56; Muzeul Naţional, 1, 1974, p. 247—257.

ment trapezoidal (suport pentru vreun ornament); cuprinde patru busturi: în planul din spate o femeie (capul lipsă) cu haina în falduri, la grumaz un colier de mărgele; bărbatul are capul bine modelat, părul stufos, mustăți și barbă: este un portret realist, cu fizionomie și trăsături tipice individuale, nu simple elemente șablonice în serie; copiii din față au

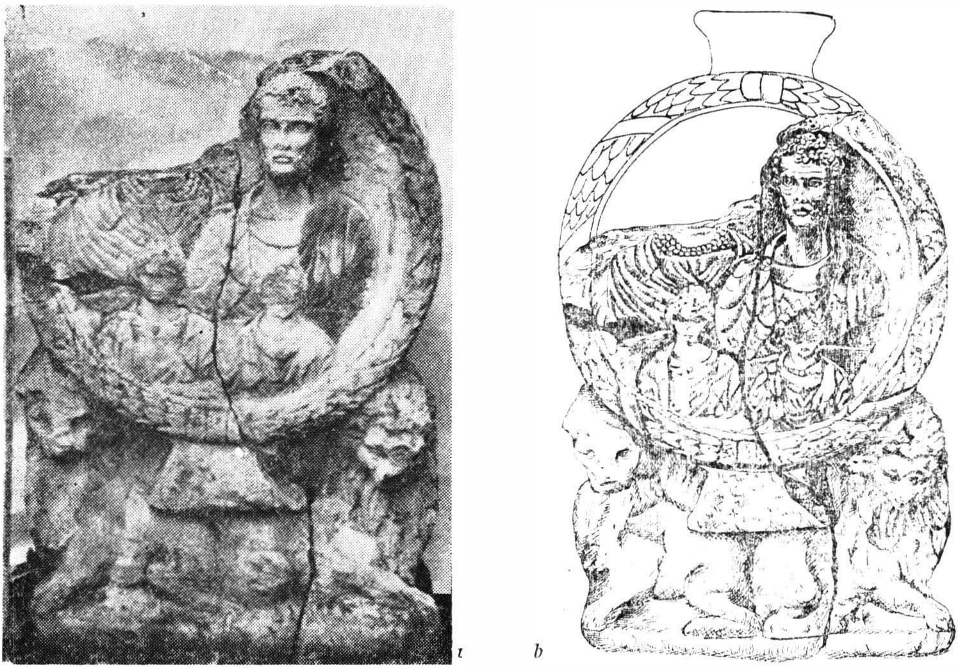

Fig. 1. Medalion funerar din Micia(?). Muz. Ploiești; *a*) fotografie, *b*) desen—reconstituire.

figurile mutilate, cel din dreapta capul spart complet, celălalt cu ochii, urechile și coafura destul de bine vizibile. Leii adosați care susțin medalionul sînt în cea mai mare parte mutilați, cu deosebire la bază, unde cu greu se poate distinge locul și urmele capetelor de animale (vițel, cal etc.)

Fig. 2. Epitaf fragmentar din Micia(?).

ce se află de obicei sub laba anterioară a „regelui animalelor''. Analogia cea mai apropiată este exemplarul descoperit la sud de orașul Aiud în valea Mureșului mijlociu (jud. Alba) și mult mai bine conservat — aproape întreg — SCIV, 11, 1960, 2, p. 325 (= Studii clasice, 3, 1961, p. 136 =

Römer in Rumänien, Köln, 1969, p. 261, G 164 = *Civiltà romana in Romania*, Roma, 1970, p. 248, G 104); în aceeaşi categorie aparţine grupul de execuţie ceva mai modestă din Apulum, publicat în aceleaşi reviste, respectiv cataloage.

★

În proprietatea arhitectului Em. W. Becker la Bucureşti se afla şi o inscripţie adusă din acelaşi punct arheologic cu grupul statuar de mai sus şi cumpărată de la acelaşi anticar bucureştean Herşcovici. Este o lespede funerară, fragment de 45 × 28 × 9 cm, litere înalte între 60 şi 65 mm, din partea centrală a cîmpului inscripţiei, rupt şi lipsă la toate marginile, text pe cinci rînduri (ultimele ale epitafului), atît de lacunoase (fig. 2) încît deocamdată este imposibil de a identifica mai mult de 3—4 cuvinte: în r. 2 *ANNI]S XII(?)*; r. 3 *PO[suit-?]*, r. 5 *PIE]NTIS(s)IM-* din formula-şablon de încheiere a epitafelor. Este interesant de reţinut amănuntul relatat atît de anticarul, cît şi de arhitectul bucureştean că ,,fragmentul epigrafic a fost descoperit în acelaşi loc în ogorul său'' de ţăranul veţelean, adică în necropola principală a Miciei daco-romane sau lîngă vreun drum în afara localităţii alături de care se înşiruiau morymintele romane împodobite cu monumente sculptate.

UN MÉDAILLON FUNÉRAIRE ROMAIN DE MICIA (HUNEDOARA) DANS LE MUSÉE D'HISTOIRE DE PLOIEŞTI

RÉSUMÉ

On publie ci-dessus un médaillon funéraire romain en pierre qui se trouve depuis plus d'un quart de siècle dans le Musée historique de Ploieşti (Roumanie). La pièce avait été signalée deux fois dans la bibliographie pour d'autres monuments analogues de Dacie ; mais l'origine et les conditions réelles de sa ,,migration'' de Dacie dans la zone extracarpatique de la Roumanie n'étaient pas connues correctement des chercheurs.

Ce groupe statuaire (fig. 1) représente une scène centrale : quatre personnages (un homme, une femme, deux enfants) dans un médaillon (abîmé et brisé en deux), qui s'appuye sur deux lions addossés. La qualité sculpturelle des portraits est assez remarquable au niveau provincial. La pièce provient de la colection de l'éminent sculpteur et numismate de Bukarest, Émile W. Becker (mort en 1952), qui l'avait acheté en 1936 d'un commerçant d'antiquités de la même ville ; celui-ci l'avait acquis dans les environs de la ville de Deva en Transylvanie, la zone du Mureş central, dont le point archéologique romain le plus important était Micia (Veţel, départ. de Hunedoara) ; c'est justement cette localité qu'on peut considérer comme lieu de découverte de la pièce que possède aujourd'hui le Musée de Ploieşti.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Médaillon funéraire de Micia (?). Musée de Ploieşti ; *a*) photographie ; *b*) dessin — reconstruction.
Fig. 2. Épitaphe fragmentaire de Micia (?).

BAZA UNUI MULAJ PENTRU BUTELII DE STICLĂ DESCOPERITĂ LA APULUM*

DE

CLOŞCA L. BĂLUŢĂ

La complexul arheologic cu terme, temple şi edificii publice, situat în zona estică a *coloniei Nova Apulensis* [1], precum şi la impunătorul edificiu cu zece camere de pe teritoriul *coloniei Aurelia Apulensis* [2] a fost descoperită, în săpături arheologice sistematice, o apreciabilă cantitate de sticlă pentru ferestre *(domus fenestra)*.

Dintr-o zonă arheologică nedeterminată, de la Apulum, au provenit numeroase bucăţi informe de sticlă, considerate deşeuri de producţie, precum şi bulgări de pastă vitroasă brută.

Toate aceste vestigii ne-au determinat să presupunem existenţa unei *officinae* indigene de producere a sticlei pentru ferestre, necesară cerinţelor locale. Investigaţiile de laborator au confirmat ipoteza. Valorile constantelor chimice obţinute la analizele unor eşantioane de deşeuri de producţie şi de bulgări de pastă vitroasă care, în mod cert, nu sînt rezultate din vreun incendiu, sînt, cu diferenţe insignifiante, aproape identice cu valorile constantelor obţinute la analizele eşantioanelor de sticlă pentru ferestre investigate, descoperite în fragmente de mărimi variabile.

Rezultatele investigaţiilor parţiale au fost comunicate la cel de-al VII-lea Congres al Asociaţiei internaţionale pentru istoria sticlei, care a avut loc în anul 1977, la Berlin-Leipzig [3].

Existenţa la Apulum a unor flacoane de sticlă cu anumite particularităţi, flacoane al căror număr este disproporţionat în raport cu cantitatea proporţională şi echilibrată a produselor vitrice similare de import, ne-a determinat să formulăm, în comunicarea prezentată la congres, şi ipoteza existenţei unei *officina* specializată în producerea unor anumite tipuri de flacoane de sticlă, care imitau formele clasice, la Apulum, centrul economic, militar, administrativ şi rutier cel mai important al Daciei romane. Ipoteza este confirmată de descoperirea fortuită, în timpul demolării unei biserici, clădită la sfîrşitul secolului al XIV-lea în incinta castrului legiunii

---

* Baza mulajului a fost prezentată. într-o scurtă comunicare şi la cel de-al VIII-lea Congres internaţional pentru istoria sticlei care a avut loc la Londra-Liverpool în septembrie 1979.

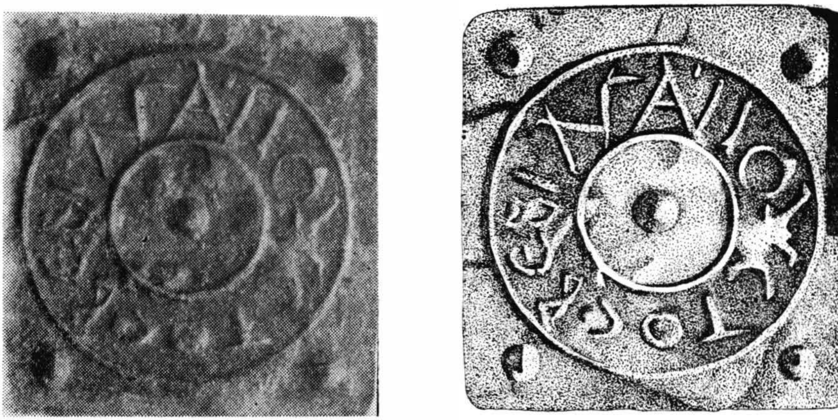
[1] Rezultatele cercetărilor arheologice au fost publicate în articole succesive in : ATÉ, 1, 1888 — XVIII, 1917 ; ArchÉrt., 1, 1869 — XIV, 1888, seria nouă : 1, 1881 sqq ; MKÉ, 1, 1907 — XII, 1918 ; AFM, 2/1.

[2] A. Cserni, MKÉ, 6, 1912, p. 1—36.

[3] C. L. Băluţă, in *Annales du 7e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre, Berlin-Leipzig, 15—21 Août 1977*, Liège, 1978, p. 97—109 : ibidem, Apulum, 17, 1979, p. 195—200.

a XIII-a Gemina [4], a bazei unui mulaj pentru fabricarea flacoanelor paralelipipedice de sticlă, cu antroponim (fig. 1, 2).

Necunoscîndu-i-se adevăratul rost, baza mulajului, piesă extrem de rară şi de o excepţională valoare documentară, a rămas uitată în depozitele muzeului cîteva decenii. De formă paralelipiped-dreptunghică

1 2

Fig. 1. Bază de mulaj roman pentru butelii pătrate de sticlă ; *1* foto ; *2* desen.

(10 × 9,5 × 2,5 cm), baza mulajului este lucrată din lut fin, de culoare H_0 (= 634 DIN) [5], cu strat superficial de culoare H_{12} (= 616 DIN). Cele patru orificii (adîncimea = 0,4—0,6 cm) pentru fixarea părţilor laterale ale mulajului, practicate în colţurile bazei tiparului, la distanţe aproape egale (7—7,5 cm), precum şi tăietura oblică (5,5 × 1 cm) din muchia superioară a unei laturi, pentru manipularea facilă a elementelor mulajului, ilustrează factura clasică, tipică acestui gen de tipare. Antroponimicul, gravat cu litere majuscule (înălţimea = 0,8—2 cm) este circumscris între două cercuri concentrice incizate (diam. = 3,8—8 cm). Numărul de inventar : 2 641.

Inscripţia de pe baza mulajului a fost catalogată în repertoriul exhaustiv al inscripţiilor greceşti din Dacia romană, unde este citită parţial *IOVCTOC* (latineşte *IVSTVS*) şi unde nu este precizat scopul utilizării piesei [6]. Baza mulajului a mai fost inserată şi în modestul repertoriu al tiparelor romane pentru produs ceramică, de la Apulum, prezentat la cel de-al XI-lea Congres internaţional al Asociaţiei R.C.R.F. organizat în octombrie 1977 la Metz-Nancy [7]. Catalogarea greşită a mulajului de sticlă pentru tiparele de produs ceramică romană a fost sesizată în cursul discuţiilor purtate în legătură cu comunicarea la lucrările congresului şi

[4] I. Şerban, Apulum, 15, 1977, p. 313—333.

[5] Culoarea lutului a fost determinată după „*Nuancier*", C.E.C., Fédération Européene des fabricants de carreaux céramiques, Bâle, cu referire la codul de culoare D.I.N., de nuanţe practic identice.

[6] I. I. Russu, *Studii şi comunicări 12, Arheologie-istorie, Muzeul Brukenthal*, Sibiu, 1965, p. 63, nr. 22, fig. 21.

[7] V. Moga, RCRFActa, 19—20, 1979, p. 193, fig. 9.

astfel, la publicarea lucrării în limba română [8] a fost făcută menţiunea „... o marcă de olar (sau sticlar)". Lectura parţială din comunicare a fost luată din repertoriul inscripţiilor greceşti din Dacia.

Starea de conservare a bazei mulajului, destul de precară, cu numeroase aşchieri şi spărturi în cîmpul inscripţiei, cauzate şi de manipularea lui mai îndelungată, caracterul diform al literelor, variabile dimensional şi cu raportul spaţial dintre ele inconstant, determinat şi de dispunerea circulară a inscripţiei face lectura dificilă.

Din discuţiile purtate la lucrările Congresului sticlei de la Londra-Liverpool, în legătură cu lectura antroponimicului de pe baza mulajului, n-a rezultat nimic cert. Astfel, după unii, cognomenul ar putea fi citit *IVS(ti)* prin analogie cu un fragment de la Rheims (Kisa, p. 948, nr. 83) dar ar putea fi şi *AVGVSTVS*... cu un amestec de litere greceşti şi latineşti, prin analogie cu *VICTORINAE AVGVSTOR(um)* de la Roma şi Kestner Museum din Hanovra (Kisa, p. 924, nr. 7). Pentru grupa de litere de după punct s-a propus lectura *BEPIN* = [*Ti*]*BERIN(us)* prin analogie cu fragmentul de la British Museum (Kisa, p. 953, nr. 151), dar că ar putea reprezenta şi ***FECIT***, iar *M* ar fi un ornament pentru umplerea spaţiului şi nu literă. Alţii au susţinut că transcrierea cea mai veridică ar fi *MANOVCTOC. BEBI* (?), în care dificultăţi serioase prezintă cel de-al doilea nume, care ar putea fi un nume de localitate sau de atelier, dar analogii pentru acest antroponimic nu sînt, după cîte ştim. Alţii, în sfîrşit, au opinat pentru lectura *M(arcus) AV(relius) IOVCTOC*, următoarea grupă de litere indicînd, eventual o localitate. Antroponimicul Marcus Aurelius Iustus este cunoscut în Moesia Inferior, pe un altar funerar (CIL, III, 6224) şi în Noricum, pe un altar votiv (CIL, III, 5 189). În provincia Dacia este cunoscut un *AVR(elius) IVSTV(s)* la Apulum, pe un altar epigrafic (CIL, III, 1 189), un *G(aius) IVLIVS IVSTVS*, pe un altar votiv dedicat lui *I.O.M.* şi Iunonei Regina, inedit, şi un *IVSTVS* la Ilişua, pe un altar funerar (CIL, III, 807).

Începînd lectura de la punctul care nu credem că separă două elemente ale numelui ci marchează sfîrşitul lui, antroponimicul ar putea fi citit, credem, *BEBENI(us) AV(relius) IOVCTOC (IVSTVS)*, cu literele *N* + *I* şi *A* + *V* în ligatură. Un Bebenius Iustus este cunoscut în Moesia Superior, pe o epigrafă păstrată la Muzeul naţional din Belgrad (CIL, III, 14 537). Lectura rămîne, fireşte, susceptibilă şi de alte interpretări, sigur fiind doar *IOVCTOC (IVSTVS*, în latineşte), nume binecunoscut în provinciile limitrofe Daciei (CIL, III, p. 2 396) şi în Orient.

Nici unul din nume nu figurează printre meşterii *vitrearii* cunoscuţi pînă acum [9].

---

[8] V. Moga, Apulum, 16, 1978, p. 166, fig. 9.

[9] A. C. Kisa, *Das Glas im Altertums*, I—III, Leipzig, 1908; M. Vanderhoeven, *De Romeinse Glasverzameling in het Provinciaal Gallo-Romeins Museum te Tongeren*, Tongeren, 1962; B. Hoffman, Revue Internationale de la Propriété Industrielle et Artistique, 1965; F. Fremersdorf, Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte, 8, 1965/1966, p. 24—43, pl. 10, 1—4, fig. 9; Cristoph W. Clairmont, în *The Excavations at Dura-Europos*, New-Haven, 1966, p. 124—125, pl. XIV, 600—615 şi XV, 580—620; A. E. Berkhoff, Vetro e Silicati, 13, 1969, 3; P. Petru, Razprave, 6, 1969, p. 5—83, pl. 17; S. Petru, Razprave, 6, 1969, p. 161—179; A. Frova, Journal of Glass Studies, 13, 1971 p. 38—44; *Readings in Glass history*, 11, Tel Aviv, 1979.

În privinţa originii acestui *vitrearius*, activ la Apulum pe la sfîrşitul secolului al II-lea e.n. şi în primele decenii ale celui următor, credem că este totuşi un oriental de undeva de pe coastele siro-egiptene sau siro-feniciene, ca şi *ΜΗΝΟΦΑΝΤ*(ος), de pe baza unui flacon fragmentar de sticlă, de formă identică, descoperit la castrul de la Arutela [10].

Baza mulajului pentru turnat flacoane de sticlă descoperită la Apulum îmbogăţeşte repertoriul antroponomastic al provinciei carpatice şi fixează pe harta centrelor de producere a sticlei o nouă *officina*, la Apulum, unde mai sînt atestate o seamă de *figlinae* şi *officinae* [11].

BASE D'UN MOULE POUR BOUTEILLES EN VERRE DÉCOUVERTE À APULUM

RÉSUMÉ

L'auteur présente un moule pour le coulage de bouteilles parallélipipédiques en verre avec nom de personne, découverte par hasard à *Apulum*. L'inscription, d'une lecture difficile dans certaines zones, peut être restituée comme suit : *M(arcus) AV(relius) IOVCTOC BEBI* (?), ou plutôt *BEBENI(us) AV(relius) IOVCTOC*.

Cette *officina*, dont le siège était à *Apulum*, fut active de la fin du IIe siècle de n.è. aux premières décennies du siècle suivant. Ce maître *vitrearius* n'a pas été attesté jusqu'à ce jour dans le cadre de l'Empire romain. Ainsi, le carte des centres de production du verre est complétée par une nouvelle *officina*, autochtone, établie à *Apulum*.

EXPLICATION DE LA FIGURE

Fig. 1. Fond de moule romain pour la fabrication des bouteilles carrées en verre ; 1 photo ; 2 dessin positif.

---

[10] D. Tudor, SCIV, 19, 1968, 3, p. 331—332, nr. 2, fig. 1/2 ; idem, OR^3, SE, 394 ; Gh. Poenaru Bordea, C. M. Vlădescu, SCIV, 20, 1969, 1, p. 110, fig. 4/2 ; IDR, II, p. 583.

[11] C. L. Băluţă, Arheološki Vestnik, 26, 1975, RCRF Congressus IX, Emonae, 5—8 sept. 1973, p. 111—115 ; Al. Popa, Apulum, 16, 1978, p. 194—160 ; C. L. Băluţă, Apulum, 15, 1977, p. 343—356 ; D. Isac, M. Rusu, C. L. Băluţă, Apulum, 17, 1979, p. 225—263 ; C. L. Băluţă, RCRF Acta, 21, 1981, p. 234—241.

UN FRAGMENT DE STEATIT FIGURAT DESCOPERIT LA ISACCEA

DE

GH. MĂNUCU-ADAMEȘTEANU

În anul 1980, pe teritoriul cetății Isaccea, a fost descoperit întîmplător un fragment din steatit, aflat în prezent în colecția Liceului industrial din orașul Isaccea. Prin bunăvoința directorului liceului, prof. N. Rădulescu [1], am putut studia și fotografia piesa respectivă.

Materialul din care este realizată este un steatit de culoare verzui-deschisă. Starea fragmentară a piesei ne împiedică să ne pronunțăm asu-

Fig. 1. Fragment de steatit figurat descoperit la Isaccea.

pra funcției pe care o indeplinea obiectul întreg. După porțiunea rămasă putem deduce că avea o formă rectangulară în care erau redate mai multe personaje.

---

[1] Dorim să adresăm și pe această cale mulțumirile noastre cele mai alese prof. N. Rădulescu, directorul Liceului industrial din Isaccea, pentru amabilitatea de a ne fi pus la dispoziție piesa prezentată.

S C I V A, tomul 34, nr. 2, București, aprilie—iunie 1983, p. 171—174

Pe fragmentul descoperit este reprezentat în relief un personaj masculin, din care se păstrează numai partea superioară a corpului. Prezenţa unui nimb, fără decor, sugerează că ne aflăm în faţa unei reprezentări cu caracter religios. Capul personajului, cu păr buclat dispus pe trei rînduri, este uşor înclinat şi întors spre dreapta. În aceeaşi direcţie privesc şi ochii larg deschişi. Poziţia capului şi orientarea privirii indică prezenţa, alături, a unui alt personaj. Faţa prelungă este încadrată de o mustaţă şi o barbă ascuţită, ce cade în şuviţe. Este îmbrăcat cu o mantie ce-i cade pe spate, prinsă la gît cu o fibulă rotundă. De sub ea apare o armură foarte clar vizibilă, ce acoperă partea păstrată din corp. Prezenţa armurii sugerează că personajul redat poate fi identificat cu un sfînt militar.
Fragmentul, în starea în care se păstrează, are următoarele dimensiuni L. : 35 mm ; l. : 22 mm ; gr. : 7 mm.

Plăcuţele din steatit lucrate în relief apar în număr mare în arta bizantină în perioada dinastiilor Macedoneană şi Comnenă, cînd are loc o înflorire deosebită a artelor minore [2]. Steatitul este o piatră care se prelucrează frumos, fiind cunoscute două tipuri : de culoare verde-deschis, cum este cel de la Isaccea, sau de culoare cenuşiu-deschis. Piesele din prima categorie se lucrau la Constantinopol, iar celelalte la Thessalonic, al doilea oraş ca mărime din Imperiu [3].

În această perioadă steatitul se substituise în mare măsură fildeşuiui, determinînd şi o schimbare în tematica reprezentărilor, dintre care cele mai numeroase şi totodată cele mai frumoase sînt imaginile de sfinţi militari — individuali sau în grup [4].

Iconografia reprezentării lor este în general aceeaşi. Excepţie fac două plăcuţe anterioare celei de-a doua jumătăţi a sec. XI, aflate în colecţiile contesei de Béarn şi la Ermitaj : în prima apar sfinţii Dimitrie, Theodor Stratilat, Gheorghe şi Procopiu, iar în a doua doar primii trei, sfinţii apărînd aici ca martiri [5]. După aceea, sfinţii apar îmbrăcaţi cu armuri sau veşminte militare şi cu arme tradiţionale : sabia, lancea şi scutul. Într-un singur caz, pe o plăcuţă descoperită la Salonic şi aflată în colecţia Béarn, sf. Dimitrie are pe umărul stîng un arc [6]. Armele rămîn întotdeauna aceleaşi şi de aceea singurul indiciu ce poate fi folosit pentru identificarea sfinţilor îl constituie ovalul feţei. Sf. Gheorghe este reprezentat de obicei cu faţa rotundă, încadrată de o frizură bogată. Sf. Dimitrie are ovalul feţei alungit şi cu coafură asemănătoare cu a sf. Gheorghe. Uneori este reprezentat trăgîndu-şi sabia, poziţie ce-i este caracteristică [7].

---

[2] *L'art byzantin, art européen*, Atena, 1964, p. 189.

[3] A. Bank, *Les Stéatites. Essai de classification, méthodes de recherche*, XVII Corso di Cultura sull'arte ravennate e bizantina, Ravenna, 1970, p. 356.

[4] *L'art byzantin*..., p. 189.

[5] A. Bank, *op. cit.*, p. 362 ; G. Schlumberger, *L'épopée byzantine à la fin du dixième siècle. Troisième partie. Les Porphyrogénètes Zoé et Théodora*, Paris, 1905, pl. I.

[6] *Ibidem*, p. 129.

[7] A. Bank, *op. cit.*, p. 363 ; G. Schlumberger, *L'épopée byzantine*..., *Seconde partie. Basile II le tueur des Bulgares*, Paris, 1900, p. 45, 57, 273 ; *Eearly Christian and Byzantine Art. The Walters Art Gallery*, Baltimore, 1947, p. 120, cat. 538, p. 121, cat. 606 ; K. Weitzmann, *Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection. Vol. III. Ivoires and Steatites*, Washington, 1972, p. 95, cat. 35, p. 97—98, cat. 38 ; A. Bank, *Vizantiskoe iskustvo v sobraniah Sovetskogo Soiuza* p. 358 şi fig. 155 ; *Carevgrad-Tărnov*, II, Sofia, 1974, p. 270—277 şi fig. 93.

Sf. Gheorghe şi sf. Dimitrie, împreună sau separat, constituie personajele predilecte pentru reprezentările de sfinţi militari din această perioadă.

Mult mai rar apare prezentat sf. Theodor. Acesta, spre deosebire de ceilalţi, care sînt prezentaţi tineri, apare matur şi cu barbă [8]. Este reprezentat atît sf. Theodor Tiron, cît şi sf. Theodor Stratilat, pe o plăcuţă de fildeş apărînd chiar împreună. Singurul element ce-i poate diferenţia într-o oarecare măsură este barba : la primul este ascuţită, în timp ce la al doilea este stufoasă [9].

Alături de aceştia apare şi Sf. Eustaţiu, care prezintă multe asemănări cu sfinţii Gheorghe şi Dimitrie. O singură dată, pe fildeş, el apare cu barba stufoasă [10].

Pe baza acestor consideraţii credem că putem identifica personajul reprezentat pe plăcuţa de la Isaccea cu sf. Theodor Tiron. Lipsa decorului pe nimb şi a ancadramentului ce apare deasupra sfinţilor — elemente caracteristice pentru sec. XII — ne determină să propunem datarea piesei de la Isaccea în a doua jumătate a sec. XI [11].

Imaginea sfinţilor militari este des întîlnită pe cele mai diverse materiale, începînd să apară din timpul dinastiei Macedonene. Printre primele mărturii putem menţiona mozaicul din biserica mănăstirii Sf. Luca din Focida, construită la sfîrşitul sec. X, unde apar Sf. Theodor Tiron şi Sf. Dimitrie [12]. În aceeaşi tehnică este redat Sf. Dimitrie în mănăstirea Sf. Mihail din Kiev, iar pe un mozaic portabil aflat la Ermitaj apare Sf. Theodor [13]. Pe fildeş apar reprezentaţi în grup, cum demonstrează piesele aflate în muzeele din Paris şi Veneţia [14]. Individual, sînt frecvent reprezentaţi pe sigilii, personajul preferat fiind în acest caz sf. Gheorghe [15]. Mai rar apar în miniaturi, în email, bronz, argint sau aur [16].

La noi în ţară reprezentările cu această temă sînt mai rare. Astfel, cîteva inele din bronz, descoperite tot la Isaccea, au reprezentaţi pe chaton, prin incizie, unul sau doi sfinţi militari [17]. O descoperire similară — un medalion din chihlimbar avînd redat, în relief, un sfînt — provine de la Nufăru (jud. Tulcea). Reprezentări de sfinţi militari mai apar şi pe unele sigilii din această perioadă [18]. Seria acestor descoperiri este completată de o amuletă provenind de la Sălacea (Bihor) [19]; ultimele desco-

---

[8] A. Bank, *Les Stéatites*..., p. 363 ; K. Weitzmann, *op. cit.*, p. 95, cat. 35 ; *L'art byzantin*..., p. 201, cat. 123.

[9] G. Schlumberger, *L'épopée byzantine... Première partie*, Paris, 1896, p. 64 ; Ch. Diehl, *Manuel d'art byzantin*, II, Paris, 1926, p. 662—663.

[10] Vezi nota 9.

[11] A. Bank, *op. cit.*, passim.

[12] G. Schlumberger, *L'épopée byzantine*..., *Seconde partie*, p. 197, 545.

[13] Vitold Hensel, *Slowianszczjzna weresnosredniowieczna*, Varşovia, 1956, pl. III ; G. Schlumberger, *L'épopée byzantine... Première partie*, p. 309.

[14] Ch. Diehl, *loc. cit.* ; A. Bank, *Vizantiskoe iskustvo*..., p. 353 şi fig. 126.

[15] G. Schlumberger, *L'épopée byzantine*..., *Seconde partie*, p. 433, 468 ; Idem, *Troisième partie*, p. 322, 429 : Idem, *Première partie*, p. 585.

[16] Idem, *Seconde partie*, p. 184, 493 ; Idem, *Troisième partie*, p. 321 ; V. G. Putko, SA, 2, 1969, p. 217—224.

[17] I. Barnea, SCN, 4, 1968, p. 240—241 şi fig. 2 ; Idem, SCN, 6, 1975, p. 161 şi pl. II ; I. Mititelu şi I. Barnea, SCIV, 17, 1966, 1, p. 46—47 şi fig. 5. Medalionul de la Nufăru este inedit.

[18] Gh. Mănucu-Adameşteanu, Peuce, 9, sub tipar.

[19] Răzvan Theodorescu, *Un mileniu de artă la Dunărea de Jos*, III, Bucureşti, 1976, p. 114 şi fig. 116.

periri — care sînt şi din punct de vedere cronologic cele mai tirzii — provin de la Mangalia — un vas de sticlă pe care apare sf. Gheorghe călare — şi din Moldova (Viişoara) — o plăcuţă de bronz, cu aceeaşi reprezentare, pe avers avînd în plus imaginea arhanghelilor Mihail şi Gavril [20].

Piesa prezentată în lucrarea de faţă constituie, astfel, un unicat printre descoperirile de acest tip din ţară. Descoperirea ei contribuie din plin la completarea imaginii pe care ne-o putem face despre nivelul vieţii materiale şi spirituale a locuitorilor Isaccei important centru economic, politic şi cultural din nordul Dobrogei la începuturile evului mediu.

UN FRAGMENT DE STÉATITE FIGURÉ DÉCOUVERT A ISACCEA

RÉSUMÉ

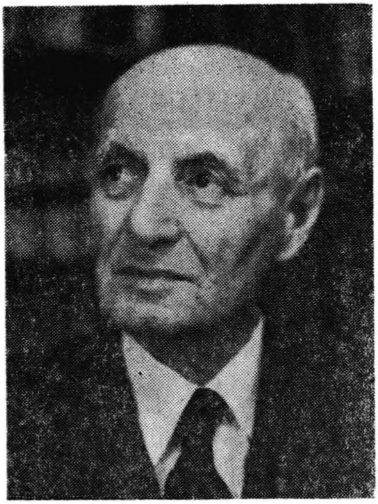
En 1980, dans le territoire de la cité d'Isaccea, on a découvert accidentalement une plaque de stéatite ; à présent elle fait partie de la collection du Lycée industriel d'Isaccea. Conservée en état fragmentaire, la plaque représente en relief, le buste d'un personnage masculin, dont le visage est encadré d'une moustache et d'une barbe aigue.

La tête, auréolée, porte une riche chevelure ondulée. Le personnage, vêtu d'une armure et d'une mantille fermée sur l'épaule par une fibule peut être identifié avec St. Théodore Tyron, saint militaire rarement représenté dans l'art byzantin. Réalisée à Constantinople, notre pièce date de la seconde moitié du XIe siècle et représente l'unique découverte similaire sur le territoire de la Roumanie.

EXPLICATION DE LA FIGURE

Fig. 1. Fragment de stéatite figuré découvert à Isaccea.

[20] Ghenuţă Coman, *Statornicie, continuitate. Repertoriul arheologic al judeţului Vaslui*. Bucureşti, 1980, p. 265 şi fig. 161/9 ; I. Barnea, Materiale, 6, 1959, p. 908, fig. IV/1.

RADU VULPE

1899–1982

Stingerea din viață la 26 noiembrie 1982 la București, în preajma împlinirii vîrstei de 83 ani, a reputatului profesor și om de știință Radu Vulpe, membru titular al Academiei de Științe Sociale și Politice, reprezintă o mare pierdere pentru arheologia și istoria veche a țării noastre, cărora le-a dedicat cu deosebit devotament, vigoare și multă abnegație întreaga sa capacitate și putere de muncă pînă în ultimele clipe, în ciuda unor vicisitudini din viața sa, pe care le-a depășit prin optimismul la care-l îndreptățea munca sa plină de zel și de pasiune pentru cercetările din acest domeniu.

Născut la 29 decembrie 1899 în comuna Albești (jud. Ialomița) și-a făcut studiile elementare, liceale și universitare la București, completîndu-și peste hotare pregătirea temeinică din țară, ca membru al Școlilor române din Roma (1924–1926) și Paris (1929).

Toți cei ce l-au cunoscut, ca discipoli și colaboratori, au apreciat în mod deosebit formația sa de om de știință cu larg orizont istoric, pe care și-a dobîndit-o ca elev al unor mari profesori și cărturari, ca Vasile Pârvan, al cărui cel mai apropiat elev a fost, rămînîndu-i devotat toată viața, Nicolae Iorga, Dimitrie Onciul, Simion Mehedinți și alții, precum și cu prilejul stagiilor de studii la Roma și Paris, și al documentării, în continuare, în țară și străinătate, străduindu-se, pe cît i-a fost posibil, să fie totdeauna la zi cu ceea ce este nou în domeniul căruia i s-a dedicat.

Formația sa științifică temeinică s-a resimțit în toată activitatea de cadru didactic la Universitățile din București și Iași și de cercetător în

S C I V A, tomul 34, nr. 2, București, aprilie–iunie 1983, p. 175–179

ultimii 30 de ani la Institutul de arheologie din București, în cadrul căruia a desfășurat, fără preget și menajamente, investigații remarcabile, contribuind, prin toate fibrele ființei sale, la consolidarea prestigiului acestui important locaș de știință.

Ca asistent, docent și apoi conferențiar la Facultatea de Litere și Filozofie a Universității din București, în perioada 1926—1939, după ce mai înainte, între 1922 și 1926, fusese copist-paleograf la Arhivele Statului și asistent la Muzeul Național de Antichități, s-a distins fiind o adevărată desfătare intelectuală pentru toți cei care i-au audiat cursurile privitoare la vechile popoare preromane ale Europei, respectiv la istoria și civilizația tracilor, dacilor, ilirilor, celților și etruscilor. De asemenea, în calitate de profesor de arheologie și preistorie, între anii 1939 și 1945, la Facultatea de Litere și Filozofie a Universității din Iași, unde a funcționat un timp și ca prodecan (1942—1944), concepînd obiectul catedrei sale ca referindu-se la întreaga evoluție a civilizației de la paleolitic pînă la sfîrșitul imperiului roman, a introdus la această Universitate disciplina preistoriei, străduindu-se să-i deprindă pe studenți cu metoda de lucru, viziunea largă și cu spiritul critic în interpretarea informațiilor, în vederea întocmirii de lucrări originale. În afară de acestea, în scop de documentare, a creat la această Facultate și o bună bibliotecă de specialitate în domeniul arheologiei.

Paralel cu activitatea didactică, profesorul Radu Vulpe s-a impus prin numeroase cercetări de teren, pe care le-a efectuat în cea mai mare parte cu soția sa, distinsa profesoară Ecaterina Vulpe, tovarășă de viață ideală și colaboratoare devotată, una din primele cercetătoare în domeniul arheologiei din țara noastră.

Dintre cercetările sale de teren, mai importante au fost acelea de la Izvoare-Neamț, care-l vor consacra pe plan internațional prin identificarea pentru prima dată, pe bază stratigrafică, a culturii Precucuteni. Comunicarea acestei descoperiri, pe care a prezentat-o în 1936 în ședința Congresului Internațional de Preistorie și Protoistorie de la Oslo, prezidată de reputatul arheolog austriac O. Menghin, a fost primită cu foarte mult interes, fiind cerută de arheologul finlandez A. M. Tallgren pentru a fi tipărită în publicația „Eurasia Septentrionalis Antiqua" de la Helsinki, în care a și apărut în anul următor cu titlul „Civilisation précucutenienne récemment découverte à Izvoare en Moldavie". De asemenea, prezintă o deosebită importanță săpăturile sale din stațiunile geto-dacice de la Poiana și Calu în Moldova, Tinosu și Popești în Muntenia, Tariverdi, în teritoriul rural al Histriei din Dobrogea, ca și de la Poienești, tot din Moldova, unde, pe bază arheologică, în concordanță cu izvoarele scrise, au fost identificați bastarnii și carpii.

Larg, ca și magistrul său Vasile Pârvan, pe care l-a stimat și iubit în mod cu totul deosebit, profesorul Radu Vulpe a încredințat apoi unele din aceste șantiere colaboratorilor, cu generozitate și încredere în posibilitățile de cercetare ale celor mai tineri, care alături de fiul său, Alexandru Vulpe, și de Mircea Babeș, continuă lucrările de teren cu aceeași pricepere, pasiune și dăruire. Ce poate fi mai înălțător decît să-ți știi opera continuată de tineri capabili și talentați!

Un domeniu în care s-a remarcat cu totul deosebit profesorul Radu Vulpe a fost acela al valorificării prin publicații a rezultatelor cercetărilor

sale, activitate variată și complexă desfășurată timp de șase decenii, de la prima lucrare „Bărăganul în antichitate”, elaborată ca student în 1922 și distinsă cu premiul Hillel al Universității din București. Identificarea de către Radu Vulpe a numeroase stațiuni pre- și protoistorice în această zonă a atras atenția magistrului său Vasile Pârvan, care a programat săpături în mai multe din ele, trezindu-i interesul în mod deosebit, prin descoperirile făcute, pentru antichitățile Daciei preromane. Așa s-a ajuns și la săpăturile lui I. Andrieșescu de la Piscul Crăsani, la care a participat și studentul de pe atunci Radu Vulpe, rezultatele fiind publicate atît de Ioan Andrieșescu în 1923, cît și de Vasile Pârvan, cu ample comentarii istorice, în miezul monumentalei sale opere „Getica”, prin care marele învățat român a dat la lumină prima sinteză de amploare asupra traco-geto-dacilor, pornind tocmai de la această stațiune geto-dacică scoasă din uitare mai înainte de diligentul său discipol Radu Vulpe.

În lucrări monografice și numeroase studii de sinteză, profesorul Radu Vulpe a adus apoi, bazîndu-se pe folosirea cu o egală competență a datelor arheologice, epigrafice și ale izvoarelor literare, numeroase și valoroase contribuții la arheologia și istoria veche a țării noastre.

Astfel, în ceea ce privește neo-eneoliticul, în monografia stațiunii Izvoare (1957) a fost fundamentată succesiunea a trei faze: precucuteniană, protocucuteniană și Cucuteni A, definindu-se în același timp, pentru sec. al IV-lea e.n. aspectul culturii Sîntana de Mureș — Cernahov la est de Carpați, precum și componentele sale.

Relativ la geto-daci, în numeroase studii a scos în evidență particularitățile civilizației lor, pe baza săpăturilor proprii, precum și relațiile acestora cu civilizațiile vecine ale grecilor, sciților, celților și romanilor, preocupîndu-l atît penetrația culturală, cît și conflictele politice pînă la cucerire. De asemenea, a reliefat geniul militar al lui Burebista, stăruind asupra originii getice a acestuia, precum și asupra rolului lui Deceneu in sprijinirea acțiunii de unificare îndeplinită de marele rege.

În legătură cu romanii, menționăm interpretarea dată acțiunii lui Aelius Catus de deportare la sud de Dunăre a unei părți din populația getă din Cîmpia Munteniei, în legătură cu care a pus încetarea așezărilor acestei populații de la nord de Dunăre. De asemenea, i se datorește reconstituirea etapelor războaielor dacice ale lui Traian, pe baza analizei textelor istorice din antichitate și îndeosebi a scenelor de pe Columna Traiană, interpretate în mod original față de Cichorius și de alții, ca și ale monumentului triumfal de la Adamclisi. În ceea ce privește acesta din urmă, a evidențiat rolul burilor în primul război dacic, identificați ca suebi germanici aliați cu Decebal. Tot relativ la romani, mai amintim studiile sale cu privire la procesul de urbanizare a Moesiei Inferior, la retragerea aureliană, la Valurile romane dintre Carpați și Nistru, identificînd pe acela din Moldova de Jos, dintre Ploscuteni și Stoicani, cu așa zisul „zid” al lui Atanarich împotriva hunilor, menționat de Ammianus Marcellinus, iar pe cel dintre Prut și Nistru, de la Leova la Copanca cu „valul greutungilor” *(Greuthungorum vallum)* amintit tot de același istoric roman ș.a.

Un interes deosebit prezintă și contribuțiile sale relativ la culturile Poienești-Lukașevka (sec. II—I i.e.n.) și carpică (sec. II—III e.n.) din monografia arheologică privitoare la săpăturile de la Poienești (1953).

În afară de acestea, profesorul Radu Vulpe s-a mai impus în lumea ştiinţifică din ţară şi de peste hotare prin lucrările monografice „Gli Illiri dell'Italia imperiale Romana" (în „Ephemeris Daco-Romana", III, 1925), care a fost susţinută la Bucureşti ca teză de doctorat (1927), „L'âge du fer dans les régions thraces de la Péninsule Balcanique" (Paris, 1930) şi îndeosebi prin „Histoire ancienne de la Dobroudja" (în volumul „La Dobroudja", Bucureşti, 1938), prima sinteză cu privire la istoria veche a Dobrogei, din paleolitic şi pînă la părăsirea acestui ţinut de Imperiul roman în sec. VII e.n., care prezintă interes şi astăzi, nefiind scoasă din circulaţie de noile lucrări monografice cu privire la istoria antică a acestei regiuni, cu toată bogăţia de date şi studii parţiale apărute între timp.

Tot în domeniul istoriei antice, o menţiune aparte o merită studiile sale cu privire la prioritatea agnaţilor la succesiunea tronului în Macedonia şi Tracia, în care pentru prima dată se constată că în Macedonia şi Tracia succesiunea la tron nu s-a făcut în ordine directă (tată-fiu), ci agnatică (a rudelor masculine după vîrstă), precum şi relativ la succesiunea regilor odrişi, în care a reconstituit seria regilor Traciei, pornindu-se de la acest principiu agnatic.

La toate acestea se adaugă colaborările sale preţioase la unele opere colective, cum sînt volumele I din tratatele „Istoria României" (1960) şi „Istoria militară a României" (1980) sau din monografiile „Din istoria Dobrogei" (1968) şi „Dacia" (1980), unele capitole din „Istoria poporului român", de sub redacţia acad. Andrei Oţetea (1970), precum şi vocile tipărite din „Enziklopädisches Handbuch für Ur- und Frühgeschichte Europas", de sub redacţia acad. Jan Filip (Praga, 1969).

Tot în legătură cu activitatea publicistică, se mai remarcă volumul „Studia thracologica" (1976), în care au fost reunite contribuţiile sale mai vechi din domeniul traco-dacic dintre 1934 şi 1974, cu unele adaptări la stadiul actual al cercetărilor şi cu referiri la toată aria tracilor balcanici şi carpato-danubiano-pontici; cele cinci ediţii comentate ale operei lui Vasile Pârvan „Dacia. Civilizaţiile străvechi din regiunile carpato-danubiene", precum şi reeditarea critică a cunoscutei cărţi a aceluiaşi autor „Începuturile vieţii romane la gurile Dunării".

Demn de remarcat este însă faptul, că deşi absorbit prin varietatea şi complexitatea problemelor ştiinţifice, la care s-a angajat fără preget şi cu toată dăruirea proprie omului de ştiinţă autentic, a găsit timp şi pentru difuzarea în masele largi a cunoştiinţelor de istorie veche şi arheologie, prin conferinţe la universităţile populare din Bucureşti şi alte localităţi, articole în diferite ziare şi reviste, emisiuni de radio şi televiziune şi broşuri de popularizare, toate aceste acţiuni atrăgînd în mod deosebit prin orizontul larg de cultură istorică şi generală al autorului, nivelul ştiinţific înalt şi forma elevată de expunere.

Paralel cu activitatea ştiinţifică desfăşurată în ţară, profesorul Radu Vulpe a participat cu comunicări şi referate de înaltă ţinută la diverse seminarii, simpozioane, colocvii şi congrese internaţionale din ţară şi de peste hotare, conducînd în 1976, în calitate de preşedinte designat, ca recunoaştere a valoroaselor sale cercetări în domeniul traco-geţilor, lucrările celui de al doilea Congres internaţional de tracologie de la Bucureşti.

Pentru meritele sale ştiinţifice deosebite profesorul Radu Vulpe a fost cooptat în 1956 membru în comitetul de redacţie al revistei interna-

ţionale din Cracovia „Acta archaeologica Carpathica”, iar din 1932 pînă în 1964 a fost membru în Consiliul Permanent al Uniunii Internaţionale de Ştiinţe Pre- şi Protoistorice, după care a fost ales, cu prilejul reuniunii de la Zaragoza din 1964, membru în Comitetul de Onoare al aceleaşi Uniuni. În 1970 a devenit membru corespondent al Institutului arheologic german şi în acelaşi an a fost ales şi membru titular al Academiei de Ştiinţe Sociale şi Politice, iar din 1979 a fost desemnat vicepreşedinte al Institutului de tracologie, creat în acel an.

Ca fost student la Bucureşti al profesorului Radu Vulpe, ale cărui cursuri le-am audiat cu mult interes şi entuziasm, şi ca succesor apoi la Universitatea din Iaşi şi în Comitetul Permanent al Uniunii Internaţionale de Ştiinţe Pre- şi Protoistorice, mă alătur, prin aceste rînduri modeste, la durerea celorlalţi elevi şi colaboratori ai profesorului Radu Vulpe, de a nu mai avea printre noi personalitatea complexă a acestui mare profesor şi savant, care, prin activitatea sa neobosită a contribuit la îmbogăţirea patrimoniului istoriografiei româneşti şi universale, precum şi la răspîndirea în masele largi a aspectelor şi momentelor de seamă din istoria veche a ţării noastre.

Mircea Petrescu-Dîmboviţa

STANČIO VAKLINOV și STANISLAV STANILOV, *Kladenci. Rannósrednovekovnoto bălgarsko selišče*, Editura Georgi Bakalov, Varna, 1981, 88 p., 68 fig 4.

Obiectivul arheologic Kladenci este situat la circa 30 km depărtare nord-vest de Bazargic, actualul oraș Tolbuhin (R. P. Bulgaria). Locul exact unde s-au efectuat investigațiile arheologice, conduse personal de regretatul savant Stančio Vaklinov, se numește Kirk bunar, ceea ce în limba turcă vrea să însemne *40 de izvoare*, de unde și numele de azi al satului Kladenci, care se traduce în limba noastră prin *Fîntînile*.

Așezarea a fost fortificată cu un val de pămînt, dublat la exterior printr-un șanț de apărare. Din cele peste 2 ha și jumătate, cît s-au mai păstrat din suprafața inițială a așezării fortificate de la Kladenci, s-au cercetat prin săpături arheologice numai 2 000 m^2

Grosimea depunerilor arheologice variază între 0,40—0,60 m și 0,80—1,20 m. Se cuvine să precizăm că grosimea de 1,20 m vizează adîncimea unora dintre gropile menajere.

Au fost reperate douăzeci și trei de locuințe de tip bordei, mai mult sau mai puțin adîncite în pămînt. Uneori podeaua bordeiului se află la o adîncime de 1,50 m față de nivelul actual al solului. Forma locuințelor este totdeauna dreptunghiulară. Suprafața ocupată de fiecare dintre ele măsoară cam 9—11 m^2.

Se remarcă o mare varietate de vetre de foc. În afara locuințelor s-au descoperit șase instalații de foc. Unele se prezintă sub forma unor cupole din lut, conice (bineînțeles, azi distruse), iar altele avînd aspectul unor gropi circulare, sînt adîncite puțin în pămînt. S-a găsit și un cuptor din blocuri de piatră. El are o formă dreptunghiulară (fig. 35). Dimensiunile lui măsoară 0,90/0,70 m ; înălțimea este de 0,50 m. Autorii, atrăgînd luarea aminte că obiceiul amenajării unor vetre de foc în afara locuințelor nu se întîlnește prea des în „așezările medievale timpurii de la Dunărea de Jos", fac totuși, în acest sens, apropierile de rigoare cu realitățile de la Dridu, unde au apărut asemenea situații (p. 35). Aceste cuptoare, susțin cu invederată dreptate cei doi autori, au servit cu precădere la coacerea pîinii. Vetrele de foc din interiorul locuințelor se prezintă — de regulă — sub forma unor cuptoare de piatră sau a unor gropi circulare săpate în afara perimetrului bordeielor.

În zonele dintre locuințe s-au descoperit relativ numeroase gropi menajere, avînd formă de clopot (p. 36—39). Inventarul arheologic este destul de variat pentru o așezare situată la o bună distanță de Dunăre.

Ceramica, din punctul de vedere al chipului modelării, se împarte în trei categorii : a) lucrată cu mîna, b) lucrată la roata cu învîrtire înceată și c) modelată la roata cu învrîtire rapidă. Prima și a treia categorie sînt slab reprezentate. Categoria a doua cuprinde *ceramica nisipoasă* decorată cu linii orizontale, oblice sau vălurite, incizate în pasta crudă, *ceramica din humă albă* înfrumusețată cu șlem roșu sau brun, *ceramica cenușie*, din pastă fină, decorată cu linii lustruite și *ceramica smălțuită verde-oliv*. Despre o parte a acesteia din urmă autorii susțin că a fost modelată la roata rapidă.

Noi vom remarca faptul că din cadrul acestei ceramici lipsesc vasele decorate cu rotița dințată, ceea ce vine să confirme o dată în plus că recipientele cu un astfel de ornament sînt produse numai în colțul de nord-vest al Dobrogei, cîndva la sfîrșitul secolului al X-lea — începutul secolului al XI-lea. S-a descoperit și un ciob dintr-o căldare de lut, tip de vas atribuit pecenegilor.

Autorii monografiei au rezervat un spațiu destul de larg (p. 63—83) prezentării diferitelor obiecte de metal, os, sticlă, cum și monedelor. Rînd pe rînd sînt înfățișate cititorului dălți, topoare, sule, cuțite, cataramii, amnare, vîrfuri de săgeți ș.a., de fier. Dintre obiectele de bronz (p. 76, fig. 63) ne rețin atenția, în mod special, bucățile de lacăte cilindrice aidoma celor de la Dinogeția-Garvăn, dar și celor de la Păcuiul lui Soare[1]. Se remarcă de asemenea un distribuitor de curele (p. 76 fig. 63/7) întru totul asemănător unui distribuitor de curele de la Păcuiul lui Soare, nepublicat încă. O altă piesă oarecum apropiată ca formă, inedită și ea, se păstrează în vitrinele muzeului din Preslav.

Obiectele de os sînt reprezentate de arșice găurite, plăsele (p. 79, fig. 64), sule (p. 80, fig. 65) etc. Prisnelele, totdeauna de lut, sînt, de cele mai multe ori, bitronconice în secțiune.

În afară a două monede din sec. IV și a unui bănuț (accea) turcesc, s-au descoperit

8 monede bizantine datînd din anii 876—1030 (p. 83) şi un sigiliu de plumb din prima jumătate a secolului al XI-lea.

În partea de concluzii (p. 84—86) autorii, după ce încadrează obiectivul arheologic de la Kladenci în două etape corespunzînd secolului al VII-lea (începutul secolului al VIII-lea) — secolul al IX-lea şi secolul al IX-lea — secolul al XI-lea, încearcă să ne convingă cum că locuitorii amintitei aşezări erau, fără excepţie, slavo-bulgari.

Dincolo de rezervele care privesc datarea in sine, rezerve determinate pe de o parte de lipsa unor elemente de cultură materială care să poată fi atribuite în chip sigur secolului al VII-lea, iar pe de altă parte, de existenţa unor obiecte (vezi lacătele cilindrice care datează din sec. XII) ne vom exprima îndoiala asupra atribuirii etnice operate de cei doi autori.

Sîntem într-o vreme şi într-o regiune în care cultura materială prin ea însăşi nu ne poate oferi elementele pentru o atribuire etnică sigură. În schimb, pornind de la analiza unor forme de cultură materială, se poate întrezări originea acestora. Avem în vedere, în primul rînd, ceramica smălţuită verde-oliv şi ceramica decorată cu şlem roşu şi brun. Ambele categorii sînt de evidentă tradiţie romană-tîrzie. Aceeaşi tradiţie trădează şi tehnica „placării" pereţilor de bordei cu ziduri de piatră. Adăugînd la acestea mulţimea semnelor de olar care reproduc forma crucii se va înţelege mai lesne de ce socotim că comunitatea de oameni de la Kladenci era păstrătoarea unor tradiţii locale anterioare venirii slavilor şi bulgarilor pe aceste meleaguri. Fireşte, nimeni nu se îndoieşte că acolo vor fi trăit şi slavo-bulgari sau, de la un moment dat, şi bizantini; în acest sens sînt foarte semnificative nu atît monedele, cît mai ales sigiliul de plumb şi amforele cu resturi de inscripţii. În treacăt fie zis, autorii susţin pe nedrept (p. 66—67) că literele de pe amfore sînt chirilice.

Lăsînd la o parte aceste scurte consideraţii, vom sublinia faptul că prin monografia Kladenci cunoştinţele noastre despre cultura materială din zona Dunării de Jos se îmbogăţesc sensibil. Autorii au prezentat documentele arheologice într-o descriere pe cît de bogată pe atît de precisă. Ilustraţiile (fotografii şi desene) vin să întregească imaginea documentelor arheologice înfăţişate din monografia Kladenci.

Petre Diaconu

[1] Petre Diaconu, in *Păcuiul lui Soare*, II, Bucureşti, 1978, p. 45, fig. 30/3.

LUCIA ŢEPOSU MARINESCU, *Funerary Monuments in Dacia Superior and Dacia Porolissensis*, BAR International Series 128, Oxford 1982, 244 p.

Cel mai bine reprezentat domeniu al artelor plastice în Dacia romană este sculptura in piatră. Abstracţie făcînd de elementele arhitectonice decorate, sculptura în piatră a realizat două loturi bogate de monumente — religioase şi funerare. Mai cu seamă în ultima jumătate de veac monumentelor funerare le-au fost dedicate numeroase studii şi articole, de la acelea ale lui Gr. Florescu, pînă la contribuţiile lui C. Daicoviciu, D. Protase, H. Daicoviciu, L. Ţeposu Marinescu, C. Pop, O. Floca, W. Wolski etc. Abia acum însă cartea Luciei Ţeposu Marinescu, doctor în istorie, şef de secţie la Muzeul de istorie al R. S. România, oferă specialistului monografia completă a monumentelor funerare romane din Transilvania şi Banat. Publicată în seria internaţională a prestigioasei colecţii British Archaeological Reports, în traducerea lui Nubar Hamparţumian, lucrarea este prefaţată de D. M. Pippidi.

Întemeindu-se pe cercetarea unui vast material (peste 500 de monumente), cartea se inseriază celor consacrate istoriei vechi a României şi nu — aşa cum ar putea sugera titlul — celor de istoria artei antice. În viziunea autoarei monumentele funerare sînt izvoare directe care contribuie la o mai bună cunoaştere a fenomenului romanizării.

După prezentarea istoricului cercetărilor urmează un consistent capitol rezervat formei şi tipologiei monumentelor. Stelele, atît de frecvent întîlnite şi în provincia traiană, sînt clasificate in două mari grupe: aniconice şi iconice care la rîndul lor se divid in arhitectonice şi iconice non-arhitectonice, fiecare grupă, la rîndul ei, cunoaşte mai multe variante. Altarele sînt mai puţin numeroase, iar clasificarea lor cuprinde patru tipuri: altare monolite, *pseudo-cippi*, pseudoedicule şi altare în formă de pilastru. Cu ocazia prezentării stelelor şi altarelor sînt trecute in revistă şi coronamentele lucrate separat (care se leagă funţional de stele), postamentele şi coronamentele in formă de trunchi de piramidă cu muchiile

arcuite care formează adesea, împreună cu altarele, monumente complexe. Al treilea tip de monument funerar îl constituie medalionul independent, mai unitar ca formă, dar nu lipsit de variante. În sfîrșit, în categoria construcțiilor funerare se inscriu edicu-lele, destul de numeroase, și mai puțin întîlnitele incinte funerare simple sau chiar mausolee. Pentru fiecare tip de monument sînt înfățișate analogiile din alte provincii ale Imperiului.

Capitolul al III-lea tratează motivele decorative. Sînt relevate mai întîi elementele arhitecturale care, în Dacia Superior, au de obicei un caracter pur decorativ. Mai numeroase sînt elementele simbolice, în primul rînd Gorgona Medusa, apoi protomele vînturilor, animale și păsări, simbolistica marină (Scylla, tritoni, delfini), motive vegetale. În seria personajelor și scenelor mitologice, fără prea mare varietate, se cuprind Eros, Thanatos, Attis, Ammon, Hercules, Marsyas, *genii cucullati*, *Lupa capitolina* și răpirea Europei. Destul de des reprezentată pe stele și edicule este scena banchetului funerar; în schimb, scenele de viață cotidiană sînt rare. Autoarea se ocupă pe larg de reprezentările defuncților, fiind analizate portretul, coafura, costumul, accesoriile și atributele. Capitolul se încheie cu cîteva constatări interesante, subliniindu-se, alături de trăsăturile comune artei provinciale, cele caracteristice Daciei : opțiunea pentru bust, tectonica specifică provinciei, cu împărțirea cîmpului în registre respectate cu strictețe.

Studiul originii formelor și motivelor decorative (capitolul IV) nu este o întreprindere ușoară. Autoarea a reușit, în baza cunoașterii monumentelor funerare din alte provincii, să stabilească tipurile fidele modelului originar, tipurile modificate sau tipurile elaborate. Unele tipuri de stele provin din nordul Italiei, altele ajung în Dacia prin intermediul provinciilor Raetia, Noricum și Pannonia. Anumite variante pot fi socotite creații ale unor meșteri pietrari originari din cele două Moesii. Altarele, ca și stelele, au origine vestică, nord-italică, de unde au pătruns direct sau prin filieră dalmatină. Altarul cu trunchi de piramidă pare să fie o creație a meșterilor locali. Medalionul liber e originar din nordul Italiei, aportul Daciei constînd în asocierea medalionului cu lei funerari și a nișei cochiliforme cu *corona*. Respingînd originea orientală, siriană (susținută de O. Floca și W. Wolski), autoarea demonstrează că edicula funerară are origine de asemenea apuseană, pătrunzînd in Dacia prin filiera norico-pannonică.

Capitolul al V-lea se ocupă de difuziunea monumentelor funerare, de probleme de stil și datare. Monumentele funerare sînt produsul atelierelor stabile din marile centre ale provinciei sau ale meșterilor itineranți. Sînt analizate, pe rînd, formele, motivele decorative și trăsăturile stilistice caracteristice monumentelor executate în atelierele din Apulum, Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Micia, Tibiscum, Napoca, Potaissa și cîteva centre militare din Dacia Porolissensis. În finalul capitolului autoarea subliniază cîteva concluzii deosebit de importante. Originea tuturor formelor de monumente funerare cunoscute în Dacia e nord-italică, dar prelucrarea lor în arta provincială nu e lipsită de discernămînt ; pe de altă parte, la fiecare tip de monument funerar se pot observa „inovațiile dacice", aportul provinciei la nașterea unor variante locale. Ca în atîtea alte domenii, și în privința limbajului artistic Dacia se orientează spre occidentul roman. În difuzarea monumentelor funerare au jucat un rol foarte activ orașele (adevărate focare de iradiere a romanității spre lumea rurală) și armata (militarii activi și veteranii). Încadrîndu-se în arta provincială, monumentele funerare din Dacia contribuie, alături de celelalte manifestări spirituale la desăvîrșirea procesului de romanizare.

Partea a doua a lucrării cuprinde catalogul descriptiv a peste 500 de monumente funerare, grupate pe tipuri și variante. Indicele (localități, proveniența monumentelor și actualul loc de păstrare) facilitează consultarea cărții. În sfîrșit, 180 de fotografii cuprinse în 42 de planșe exemplifică toate genurile de monumente funerare analizate. Din păcate lipsește o hartă a Daciei romane cu localitățile menționate în text, care ar fi fost atît de utilă, mai ales cititorilor străini. De asemenea, s-ar fi putut adăuga hărți de răspîndire a tipurilor de monumente funerare.

Cu lucrarea cercetătoarei bucureștene, bună cunoscătoare a istoriei Daciei, a fenomenului spiritual roman în general și mai ales a domeniului artei provinciale, am dobîndit o carte de înaltă specialitate, valoroasă prin metodă și soliditatea informației, o carte necesară prin tipologia stabilită, prin rezolvările și concluziile sale.

Mihai Bărbulescu

ABREVIERI

ACMIT	Anuarul Comisiunii monumentelor istorice, secţia pentru Transilvania, Bucureşti.
ActaAntHung	Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta.
ActaMN	Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca.
ActaMP	Acta Musei Porolissensis, Zalău.
AIIACluj-Napoca	Anuarul Institutului de istorie şi arheologie, Cluj-Napoca
AIIAIaşi	Anuarul Institutului de istorie şi arheologie, Iaşi.
AISC	Anuarul Institutului de studii clasice, Cluj.
AnnÉp	Année épigraphique, Paris.
ArchÉrt	Archaeologiai értesitö, Budapesta.
ArchSlov	Archaeologia Slovaca, Bratislava.
AUI	Analele Universităţii, Iaşi.
BAR	British Archaeological Reports, Oxford.
BCH	Bulletin de correspondence hellénique, Paris.
BerROB	Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheikundig Bodenonderzock, Amersfoort.
CIL	*Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin.
Dacia,N.S.	Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, Bucureşti.
DissPan	Dissertationes Pannonicae, Budapesta.
Dólgozátok—Traveaux	Dólgozátok — Traveaux de la Section numismatique et archéologique du Musée National de Transilvanie, Cluj.
DolgSzeged	Dólgozátok — Arbeiten des Archäologischen Instituts der Universität, Szeged.
IDR	*Inscripţiile Daciei romane*, Bucureşti.
ILS	*Inscriptiones latinae selectae*, Berlin.
InvArch	*Inventaria archaeologica*, Bucureşti.
ISM	*Inscripţiile din Scythia Minor*, Bucureşti.
JahrbRGZM	Jahrbuch des Römisch-Germanisch Zentralmuseums, Mainz.
KS	Kratkie soobščenia instituta istorii material'noj kultury Academii nauk SSSR, Moscova.
Materiale	Materiale şi cercetări arheologice, Bucureşti.
MemAntiq	Memoria antiquitatis, Piatra Neamţ.
MKÉ	Múzeumi és könyvtäri ëretsitö, Budapesta.
OR	D. Tudor, *Oltenia romană*, Bucureşti.
PBF	Prähistorische Bronzefunde Europas, München.
PZ	Prähistorische Zeitschrift, Leipzig-Berlin.
RE	Pauly-Wissowa, *Realencyclopädie der classischen Altertumswiessenschaft*, Stuttgart.
RRHA	Revue romaine d'histoire de l'art, Bucureşti.
SCIV(A)	Studii şi cercetări de istorie veche (şi arheologie), Bucureşti.
SlovArch	Slovenská Archeologia, Nitra.
StCl	Studii clasice, Bucureşti.
StComSatu Mare	Studii şi comunicări, Satu-Mare.
StComSf. Gheorghe	Studii şi comunicări, Sf. Gheorghe.
StComSibiu	Studii şi comunicări, Muzeul Brukental, Sibiu.
Studijne Zvesti	Studijne Zvesti Archeologického Ustavu SAV, Nitra.

REVISTE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

REVISTA DE ISTORIE
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE
DACIA. REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE
REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES
STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIA ARTEI
– SERIA ARTĂ PLASTICĂ
– SERIA TEATRU-MUZICĂ-CINEMATOGRAFIE
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART
– SÉRIE BEAUX-ARTS
– SÉRIE THÉÂTRE-MUSIQUE-CINÉMA
THRACO-DACICA

La publication „Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie" paraît 4 fois par an. Prix d'un abonnement annuel $ 54. Toute commende de l'étranger sera adressée à ILEXIM, departamentul import-export presă, P.O. Box 136–137, telex 11 226, Bucureşti, 70 116, str. 13 Decembrie 3, România, ou à ses représentants à l'étranger.

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
79 717, Calea Victoriei 125, Bucureşti
telefon 50 76 80

LUCRĂRI PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

D. M. PIPPIDI şi EM. POPESCU (sub redacţia), **Epigraphica**, 1977, 287 p., 25 lei.
GR. FLORESCU şi C. C. PETOLESCU, **Inscripţiile Daciei romane**, II, 1977, 276 p., 23 pl., 27 lei.
I. I. RUSSU, **Inscripţiile Daciei romane**, III/1 1977, 288 p., 2 pl., 26 lei.
* * * **Inventaria archaeologica**, fasc. 8, R. 42 — R. 51, 1977, 15 file, 5 lei; fasc. 9, R. 52 — R. 63, 1977, 14 file, 5 lei; fasc. 10 R. 64 — R. 70, 1977, 23 file, 9,50 lei.
EUGENIA ZAHARIA, **Populaţia românească în Transilvania în secolele VII—VIII. Cimitirul nr. 2 de la Bratei**, 1977, 139 p., 2 pl., 10,75 lei.
PETRE DIACONU, **Les Coumans au Bas Danube aux XIe et XIIe siècles**, 1978, 158 p., 8,25 lei.
MARIA COMŞA, **Cultura materială veche românească (Aşezările din secolele VIII—IX de la Bucov-Ploieşti)**, 1978, 183 p., 4 pl., 30 lei.
FLOREA MOGOŞANU, **Paleoliticul în Banat**, 1978, 152 p., 2 pl., 11 lei.
PETRE ROMAN şi IOAN NÉMETI, **Cultura Baden în România**, 1978, 160 p., 8 pl., 18 lei.
D. TUDOR, **Oltenia romană**, 1978, 520 p., 5 pl., 41 lei.
S. MORINTZ, **Contribuţii la istoria tracilor timpurii. I. Epoca bronzului în spaţiul carpato-balcanic**, 1978, 215 p., 27 lei.
I. BARNEA şi colab. **Tropaeum Traiani. I. Cetatea**, 1979, 257 p., 38 lei.
ION HORAŢIU CRIŞAN, **Burebista and his time**, 1978, 253 p., 22 lei.
PETRE ALEXANDRESCU, **Histria**, IV, 1978, 145 p., 71 pl., 34 lei.
MARIA COJA şi PIERRE DUPONT, **Histria**, V, 1979, 170 pl. 20 pl., 39 lei.
LIGIA BÂRZU, **Continuitatea creaţiei materiale şi spirituale a poporului român pe teritoriul fostei Dacii**, 1979, 119 p., 19 pl., 6 lei.
RADU POPA şi MONICA MĂRGINEANU CÂRSTOIU, **Mărturii de civilizaţie medievală românească**, 1979, 163 p. 28 lei.
EMILIA DORUŢIU BOILĂ, **Inscripţiile din Scythia Minor**, V, 1980, 351 p. 32 pl., 35 lei.
C. PREDA, **Necropola romano-bizantină**, 1980, 225 p., 35 lei.
MARIN CÂRCIUMARU, **Mediul geografic în pleistocenul superior şi culturile paleolitice din România**, 1980, 268 p., 88 fig., 29 lei.
I. I. RUSSU, **Inscripţiile Daciei romane**, III/2, 1980, 484 p., 34 lei.
V. MIHĂILESCU BÎRLIBA, **La monnaie romaine chez les Daces orientaux**, 1980, 31 p., 19,50 lei.
I. I. RUSSU, **Daco-geţii în Imperiul roman**, 1980, 116 p., 36 fig. + 1 hartă, 8,75 lei.
IOAN GLODARIU, **Aşezări dacice şi daco-romane la Slimnic**, 1981, 188 p., 13,50 lei.
D. BERCIU, **Buridava dacică**, 1981, 287 p., 34 lei.
ALEXANDRU SUCEVEANU, **Histria**, VI, 1982, 236 p., 36 pl., 38 lei.

RM — ISSN 0039 — 4009

S C I V A, tomul 34, nr. 2, Bucureşti, aprilie — iunie 1983

„I. P. Informaţia" c. 1137

Lei 35